

Mohammad Hashim Kamali

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΣΗΜΑΔΙΑ  
Μία Κορανική Οπτική στον  
Στοχασμό



OCCASIONAL PAPER 26



**ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΣΗΜΑΔΙΑ:  
ΜΙΑ ΚΟΡΑΝΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ ΣΤΟΝ  
ΣΤΟΧΑΣΜΟ**

*Διαβάζοντας τα Σημάδια: Μία Κορανική Οπτική στον Στοχασμό* (Greek)  
Mohammad Hashim Kamali

Copyright © Center for Advanced Studies and the International Institute of Islamic Thought (IIIT), First Edition 1445AH / 2023CE

ISBN: 978-9926-471-87-3 Paperback

Μετάφραση στα ελληνικά από τον αγγλικό τίτλο:  
*Reading the Signs: A Qur'anic Perspective on Thinking*  
Mohammad Hashim Kamali

Copyright © The International Institute of Islamic Thought (IIIT), First Edition 1439AH / 2018CE

ISBN: 978-1-56564-986-6 Paperback

IIIT  
P.O. Box 669  
Herndon, VA 20172, USA  
www.iiit.org

IIIT London Office  
P.O. Box 126  
Richmond, Surrey  
TW9 2UD, UK  
www.iiituk.com

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ  
ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ  
DTP ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ  
ΕΚΔΟΤΗΣ

Tijana Prodanović  
Champil Serif Damadoglou  
Rešad Grbović  
Centar za napredne studije  
Marka Marulića 2C, 71000 Sarajevo  
www.cns.ba / cns.sarajevo@gmail.com

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Dobra knjiga d.o.o. Sarajevo

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος δημοσίευσης και πνευματικών δικαιωμάτων! Κανένα μέρος αυτού του βιβλίου δεν επιτρέπεται να αναπαραχθεί, σε οποιαδήποτε μορφή ή με οποιοδήποτε μέσο, συμπεριλαμβανομένης της φωτοτυπίας, χωρίς την προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, εκτός από τους σκοπούς κριτικών άρθρων και επαγγελματικών κριτικών στις οποίες επιτρέπονται σύντομα αποσπάσματα. Επίσης δεν επιτρέπεται η αποθήκευση σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων και η δημοσίευση της εργασίας στο Διαδίκτυο από τρίτους.

---

CIP - Katalogizacija u publikaciji  
Nacionalna i univerzitetska biblioteka  
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

28-277

KAMALI, Mohammad Hashim  
Diabazontas ta sémadia : mia Koranikē optikē ston stochasmo / Mohammad Hashim Kamali ;  
metaphrasē Tijana Prodanović. - Sarajevo : Centar za napredne studije, 2023. - 49 str. ; 21 cm

Prijevod djela: Reading the signs. - Bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-471-87-3  
COBISS.BH-ID 56283142

---

Mohammad Hashim Kamali



# ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΣΗΜΑΔΙΑ: ΜΙΑ ΚΟΡΑΝΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΣΤΟΧΑΣΜΟ

*Μετάφραση*  
Tijana Prodanović



Σεράγεβο, 2023.



Το βιβλίο εκδόθηκε με την υποστήριξη του Διεθνούς  
Ινστιτούτου του Ισλαμικής Σκέψης (IIIT).



## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογος .....	7
Διαβάζοντας τα Σημάδια: Μία Κορανική Οπτική στον Στοχασμό .....	11
I. Τα Θεϊκά Σημάδια ( <i>ayat</i> ) .....	15
II. Πηγές και Όργανα της Γνώσης .....	28
III. Εμπόδια στη Σωστή Συλλογιστική .....	35
IV. Η Παρακμή της Κριτικής Σκέψης .....	37
V. Και Τι Γίνεται με το <i>Ijtihad</i> .....	40
VI. Μετα - διαφωτισμική Κοσμικότητα .....	44
VII. Κατάληξη .....	45





## Προλογος

Το διεθνές Ινστιτούτο Ισλαμικής Σκέψης (ΔΙΙΣ) και το Διεθνές Ινστιτούτο Ανωτέρων Ισλαμικών Σπουδών (ΔΙΑΙΙΣ) Μαλαισίας, έχουν τη μεγάλη χαρά να συμπαραουσιάσουν την κυκλοφορία από την έκδοση Occasional Paper 26 *Διαβάζοντας τα Σημάδια: Μία Κορανική Προοπτική στον Στοχασμό* από τον περίφημο μελετητή και ειδικό στον Ισλαμικό Νόμο και Νομολογία, καθηγητή Mohammad Hashim Kamali. Έχει εκδωθεί εβραίως σε διάφορα θέματα Shari'ah. Πολλά από τα βιβλία του, στα οποία περιλαμβάνεται το Αρχές της Ισλαμικής Νομολογίας, Νόμος Shari'ah: Μία Είσαγωγή, και του Εγχειριδίου των Σπουδών του Hadith, χρησιμοποιούνται ως έργα αναφοράς στα αγγλόφωνα πανεπιστήμια παγκοσμίως.

Η διατριβή προωθεί μία προοπτική στην κορανική αντίληψη της σκέψης, της λογικής και της κριτικής λογικής. Ξεκινάει με μία συζήτηση των θεϊκών σημαδιών, το ayat, και την εξέχουσα θέση που έχουν στην κορανική αντίληψη της σκέψης. Με αυτό να είναι το κύριο θέμα που διατρέχει ολόκληρη την παρούσα διατριβή, τα άλλα θέματα που θα συζητηθούν περιλαμβάνουν την αναγνώριση των πηγών γνώσης στο Κοράνι, παράγοντες που εμποδίζουν την ορθολογική σκέψη και ένα ιστορικό σκαρίφημα της χρυσής εποχής της επιστημονικής δημιουργικότητας και της τελικής παρακμής της. Ένα σύντομο απόσπασμα είναι επίσης αφιερωμένο στο ijtihad



και πού αυτό χωράει στο σχήμα της ανάλυσής μας στη σκέψη, το οποίο ακολουθείται από μία μικρή σύγκριση της ισλαμικής με τη δυτική φιλοσοφική αντίληψη της λογικής.

Όπου αναφέρονται ημερομηνίες σύμφωνα με το ισλαμικό ημερολόγιο (hijrah) φέρουν ετικέτα. Αλλιώς, ακολουθούν το Γρηγοριανό ημερολόγιο και φέρουν ετικέτα όταν αυτό είναι απαραίτητο. Οι αραβικές λέξεις γράφονται με πλάγια γράμματα, εκτός από αυτές που χρησιμοποιούνται στην καθομιλουμένη. Διακριτικά σύμβολα έχουν τοποθετηθεί μόνο σε όσα αραβικά ονόματα δεν θεωρούνται Σύγχρονα.

Από τότε που ιδρύθηκε το ΔΙΙΣ έχει υπηρετήσει ως ένα βασικό κέντρο για την εξυπηρέτηση σοβαρών επιστημονικών προσπαθειών. Για τον σκοπό αυτό, μέσα στις δεκαετίες, έχει πραγματοποιήσει πολυάριθμα ερευνητικά προγράμματα, σεμινάρια και συνέδρια, καθώς και δημοσιεύει επιστημονικά έργα τα οποία εξειδικεύονται στις κοινωνικές επιστήμες και τους τομείς της θεολογίας, που μέχρι σήμερα αριθμούν περισσότερους από επτακόσιους τίτλους στα Αγγλικά και τα Αραβικά, πολλά από τα οποία έχουν μεταφραστεί σε άλλες κύριες γλώσσες.

Ιδρυμένο στην Κουάλα Λουμπόρ, το Διεθνές Ινστιτούτο Ανωτέρων Ισλαμικών Σπουδών (ΔΙΑΙΣ) Μαλαισίας, είναι ένα ανεξάρτητο ερευνητικό ινστιτούτο, αφιερωμένο στην αντικειμενική επιστημονική έρευνα, με πρακτικές που σχετίζονται με την πολιτική στο Ισλάμ και στα σύγχρονα θέματα. Σε μία σχετικά σύντομη περίοδο, το ΔΙΑΙΣ έχει εξελιχθεί σε ένα δυναμικό δημόσιο φόρουμ το οποίο εμπλέκεται σε σεμινάρια και εκδόσεις που αφορούν τη Μαλαισία, τον μουσουλμανικό κόσμο και την εμπλοκή του Ισλάμ με άλλους πολιτισμούς. Το ΔΙΑΙΣ Μαλαισίας, εκδίδει ένα τριμηνιαίο διεθνές περιοδικό, Το Ισλάμ και η Πολιτισμική Ανανέωση, ένα διμηνιαίο ΔΙΑΙΣ Δελτίο, Ισλάμ και Σύγχρονα Θέματα, βιβλία, μονογραφίες και Σειρές Περιστασιακών Εργασιών. Τα τελευταία εννέα χρόνια έχει συγκληθεί για εκδηλώσεις, σεμινάρια, συσκέψεις, εθνικά και διεθνή συνέδρια

για ένα ευρύ φάσμα θεμάτων που απασχολούν το Ισλάμ και τον μουσουλμανικό κόσμο. Λεπτομέρειες για τις δραστηριότητες του ΔΙΑΙΣ Μαλαισίας και τις εκδόσεις του, μπορούν να βρεθούν στο [www.iais.org.my](http://www.iais.org.my). Ο ιστότοπος του Καθηγητή Kamali είναι ο [www.hashimkamali.com](http://www.hashimkamali.com).

*ΔΙΙΣ, Γραφείο Λονδίνου και ΔΙΑΙΣ Μαλαισίας, Κουάλα  
Λουμπούρ Φεβρουάριος, 2018.*





## Διαβάζοντας τα Σημάδια: Μία Κορανική Οπτική στον Στοχασμό

Το Κοράνι διδάσκει ένα βασικό δόγμα του *ayat*, (τα σημάδια του Θεού στο σύμπαν), το οποίο αποτελείται κυρίως από δείκτες προς τον προνοητικό σκοπό σε όλα τα επίπεδα της δημιουργίας. Ως εκ τούτου, κάνει συχνές αναφορές στο *la-ayatin liqawmin ya' qilun* (σημάδια για έναν λαό ο οποίος κατανοεί τα μηνύματα του θεού στο Κοράνι και που ασκεί την διάνοιά του. Αυτός ο αποδεικτικός ρόλος των θείων σημείων, συνεπάγεται μια συνοδευτική απαίτηση που τίθεται προς τους ανθρώπους, δηλαδή να συμμετάσχουν σε μια λογική κατανόηση του *ayat* και να εξάγουν συμπεράσματα σχετικά με την ανακάλυψη της αλήθειας και της σωστής καθοδήγησης.

Η ανθρώπινη αντίληψη του *ayat* και κάθε συμπέρασμα που αντλείται από αυτά, εξαρτώνται λοιπόν τελικά από την ακεραιότητα της λογικής, χωρίς την οποία οι άνθρωποι θα ήταν ανίκανοι είτε να κατανοήσουν τα σημεία, είτε να ανταποκριθούν στο μήνυμά τους. Όσο πιο άφθονη είναι η εγγενής κληρονομιά της λογικής ενός ατόμου, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα για αυτόν ή αυτήν να αποκτήσει μεγαλύτερο μέγεθος κατανόησης και υψηλότερο επίπεδο ανταπόκρισης.

Η ανάγνωση των σημείων έχει να κάνει με την αποκωδικοποίηση και το ξετύλιγμα των στοιχείων και των κρυφών αναφορών σε κείμενα και σε άλλα πολιτιστικά συνονθυλεύματα.

Περιλαμβάνει μία υποκειμενική ερμηνεία και είναι τελικά όπως θα λέγαμε μία «διαδικασία σημειώσεων» ή νοηματοδότησης. Αυτό που μας λέει είναι ότι το βαθύτερο νόημα πίσω από την εμφανή επιφάνεια της πραγματικότητας, δεν είναι απλά πιθανό, αλλά μάλλον απαραίτητο. Ως εκ τούτου, η λειτουργία της ανάγνωσης των σημείων ή η σημειωτική (αλλιώς σημειολογία), είναι να μας κάνει να βλέπουμε πέρα από αυτό που φαίνεται να υπάρχει και να κοιτάμε πέρα από την επιφάνεια.<sup>1</sup>

Στη φύση, ο καπνός είναι σημάδι φωτιάς, τα σύννεφα είναι σημάδι επερχόμενης βροχής, ο πυρετός είναι σημάδι μιάς υπέρπυσης ασθένειας. Ως εκ τούτου, τυπικά μιλώντας, τα σημάδια ταξινομούνται με δύο τρόπους, τα συμβατικά σημάδια (φτιαγμένα από άνθρωπο, πολιτισμικά σημάδια, τεχνητά σημάδια) και σημεία της φύσης (σημάδια που προκύπτουν φυσικά). Τα φυσικά σημάδια έχουν υποβαθμιστεί ιστορικά και φιλοσοφικά. Τα φυσικά σημάδια συνήθως εκφράζονται και τα μοτίβα τους αντιμετωπίζονται μέσω συμβατικών σημείων και εθιμικών ερμηνειών. Το μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης ζωής μας, συμπεριλαμβανομένων των επιστημών και της τεχνολογίας, μπορούμε να πούμε ότι έχει χτιστεί πάνω στην αποκωδικοποίηση των σημείων της φύσης. Εξ ορισμού, κάθε επικοινωνία είναι δυνατή μέσω σημείων και μόνο μέσω σημείων. Παρόλα αυτά, αντιμετωπίζουμε τα φυσικά σημάδια ως κάποιο είδος πρώτης ύλης. Τα σημεία της φύσης ως «σημεία» τις περισσότερες φορές, εκπίπτουν του καθημερινού ορίου προσοχής μας. Στη σημερινή καταναλωτική εποχή, είναι λιγότερο πιθανό να δοθεί προσοχή στο τι αντιπροσωπεύει κάτι ή στο τι έχει να πει. Όσο μεγαλύτερο είναι το μέγεθος αυτής της εμπιστοσύνης, τόσο λιγότερη θα είναι η σημασία που δίνουμε σε τέτοια μηνύματα.

Στην αρχαία Ελλάδα, τα σημάδια αντιμετωπίζονταν μόνο με όρους «ιατρικών συμπτωμάτων» και όχι ως θέμα άξιο φιλοσοφικής έρευνας. Η αυθεντική ελληνική λέξη για το

---

1 Βλέπε για λεπτομέρειες Elma Berisha, «Η Κορανική Σημειο-ηθική της Φύσης» στο *Ισλάμ και Πολιτισμική Ανανέωση*, τόμος 8, νο.1 (Ιανουάριος 2017), σ. 49f.

σημάδι ήταν «σημείον». Ήταν ο Umberto Eco αυτός που πρώτος πρότεινε στο βιβλίο του Μία Θεωρία της Σημειωτικής, ότι παρά την αρχαία ελληνική επιτήδευση στη λογική, γραμματική και ρητορική, δεν είχε μια έννοια γενικού προσήμου με τον τρόπο που την κατανοούμε πλήρως σήμερα. Εντωμεταξύ λέγεται ότι όταν ο Άγιος Αυγουστίνος τον 4ο αιώνα εξύψωσε την έννοια των σημείων στο πεδίο της φιλοσοφικής διερεύνησης, άφησε απ' έξω τα φυσικά σημάδια, προωθώντας μόνο τα συμβατικά σημάδια. Παρόλα αυτά, μεταξύ του έργου του Αγίου Αυγουστίνου και του 17ου αιώνα υπήρξε ένα τέλειο κενό στο πεδίο των σημειωτικών της φύσης. Όπως σχεδόν σε κάθε άλλη επιστήμη, δεν έχουν δοθεί τα εύσημα στις συνεισφορές του ισλαμικού πολιτισμού, είτε λόγω γλωσσικών φραγμών είτε επειδή ως συνήθως υποβαθμίζονται ως άσχετες.

Με την έναρξη της εποχής του Διαφωτισμού, υποστηρίζεται ότι τα φυσικά σημάδια τελικά προτιμήθηκαν και προωθήθηκαν. Λόγω της έντονης πίστης στη λογική και τον ορθολογισμό, το «φυσικό» εκτιμήθηκε περισσότερο από το «πολιτιστικό». Έτσι, τα ανθρωπογενή σύμβολα ερμηνεύτηκαν ως αφύσικα ή τεχνητά. Και πάλι, αυτή ήταν μια τάση ενός γενικότερου πολιτιστικού περιβάλλοντος που βασιζόταν περισσότερο στα εξελισσόμενα επιστημονικά επιτεύγματα της εποχής, παρά στη σημειωτική ως επίσημη επιστήμη, η οποία ήταν ακόμα και σε μεγάλο βαθμό περιορισμένη στη συμβατική σφαίρα.<sup>2</sup>

Στις ισλαμικές κοινωνίες της χρυσής εποχής, η πολιτιστική έμφαση ήταν μεγαλύτερη στα σημεία της φύσης, που με τη σειρά της έγειρε στο αντίθετο άκρο της ζυγαριάς. Μία εμμονή με τον «φυσικό κόσμο» έδωσε μία διαρκή ώθηση σε όλα τα είδη των εμπειρικών επιστημών. Αυτό οφειλόταν κυρίως στους στενότερους δεσμούς που επιδίωξε να δημιουργήσει το Κοράνι μεταξύ των φυσικών σημείων και της ανθρώπινης νόησης.

Η ισλαμική έννοια του *'aql* (διανόηση) περιλαμβάνει τη διάσταση της πίστης της γνώσης, η οποία είναι επίσης ενημερωμένη

---

2 Ibid., σ. 51.

από ηθικές αξίες. Η επικρατούσα ανάγνωση του Κορανίου σχετικά με τον ορθολογισμό, η οποία παρουσιάζεται στις επόμενες σελίδες, αποτελείται από έναν συνδυασμό πίστης και λογικής, ο οποίος είναι επίσης γνώστης της μεταφυσικής πτυχής της πραγματικότητας, επομένως και των ορίων της ανθρώπινης λογικής. Ο ισλαμικός λόγος του εικοστού αιώνα έδειξε ότι έχει επίγνωση αυτής της διαφοράς καθώς άρχισε να κατανοεί τις λεπτές έννοιες οι οποίες είναι εγγενείς στο δυτικό λεξικό για τον ορθολογισμό και τις πολιτιστικές του αποχρώσεις.<sup>3</sup>

---

3 Η πρόχειρη εξίσωση την οποία οι πρώτοι μουσουλμάνοι μελετητές σχημάτισαν μεταξύ της ισλαμικής και της δυτικής αντίληψης της λογικής, κατέληγε να αγνοεί τις κατηγορίες της λογικής και της δυτικής κριτικής της λογικής η οποία τη χώρισε σε «ενόργανη λογική, κρίσιμη λογική, πρακτική λογική, αφηρημένη λογική, ιμπεριαλιστική λογική, αποκεντρωμένη λογική» και παρομοίως. Για λεπτομέρειες βλέπε Abdelwahab M. Elmessiri, «Χαρακτηριστικά της Νέας Ισλαμικής Λογικής» ένα γραπτό της διάσκεψης του Καΐρου, 1997.

## I. Τα θεϊκά σημάδια (*ayat*)

Ο δεσμός μεταξύ πίστεως και λογικής αποτελεί λοιπόν το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ευφυούς ισλαμικής πνευματικότητας, όπου η ανθρώπινη διάνοια και τα συναισθήματα καθοδηγούνται προς τη μεταξύ τους αρμονία. Το Κοράνι προκαλεί επανειλημμένα τους αναγνώστες του να σκεφτούν περί των σημαδιών του Θεού στο σύμπαν και στους ίδιους, για να κατανοήσουν την ένδοξη παρουσία του Θεού σε αυτά, και τελικά να δικαιώσουν την αλήθεια.

Η λέξη *ayah* και ο πληθυντικός της *ayat*, εμφανίζονται σε τακτά χρονικά διαστήματα στο Κοράνι, σε σημείο που ολόκληρο το Κοράνι αυτοσυστήνεται ως μία συλλογή *ayat*. Για να παραθέσω το Κοράνι: «Θα τους δείξουμε σύντομα τα σημάδια Μας (*ayatina*) στο σύμπαν (*afaq*) και στον εαυτό τους (*anfusihi*) ώστε να γίνει ξεκάθαρο σε αυτούς ότι εκείνο (η αποκάλυψη) είναι πράγματι η αλήθεια.»<sup>4</sup> «Και στη γη υπάρχουν σημάδια (*ayat*) για αυτούς που αναζητούν βεβαιότητα (*al-muqinin*), όπως επίσης μέσα σε εμάς τους ίδιους. Δεν θα δείς τότε;»<sup>5</sup>

Ο Θεός αποκαλύπτει την αλήθεια με μία πληθώρα τρόπων, είτε ρητά είτε με υπαινιγμούς, το τελευταίο κυρίως μέσω της τροπικότητας του *ayat*, ώστε να προκαλέσει και να εμπλέξει την ανθρώπινη νόηση. Τα σημάδια του Θεού δεν διαβάζονται απλά από το πρόσωπο των σημαδιών, αλλά απαιτούν σκέψη και αντανάκλαση.

4 Surah Fussilat, 41:53.

5 Surah al-Dhariyat, 51:20.



Αυτό περιγράφεται στη φράση «Θα τους δείξουμε σύντομα τα σημάδια Μας...»(:) το οποίο συνιστά ότι τα σημάδια δεν είναι άμεσα ορατά στο γυμνό μάτι. Η όλη ιδέα του *ayat* επιδιώκει να σφυρηλατήσει μια δυναμική σχέση μεταξύ αποκάλυψης και λογικής. «(Εδώ είναι) ένα Βιβλίο το οποίο εμείς έχουμε στείλει σε εσάς, γεμάτο με ευλογίες, ώστε να μπορούν να μεσολαβούν στα Σημεία του, και οι άνδρες οι οποίοι έχουν κατανόηση, να μπορούν να λάβουν νουθεσία.»<sup>6</sup> Ένα σημείο είναι επίσης ένα προμήνυμα και υπαινιγμός σε κάτι άλλο εκτός από το ίδιο και επομένως δεν πρέπει να θεωρείται ως το τελικό μήνυμα και σκοπός της αποκάλυψης που το περιέχει.

Οι κατά προσέγγιση 750 στίχοι, ή αλλιώς περίπου το ένα όγδοο του Κορανίου, προτρέπουν τους αναγνώστες να μελετήσουν τη φύση, την ιστορία, το ίδιο το Κοράνι και την ανθρωπότητα γενικότερα. Το κείμενο υιοθετεί μια σειρά από εκφράσεις στην προσφυγή της σε αυτούς που ακούν (*yasma'un*), σε αυτούς που σκέφτονται (*yatafakkarun*), αυτούς που αντανακλούν (*yatadabbarun*), αυτούς που παρατηρούν (*yanzurun*), αυτούς που εξασκούν τη διάνοιά τους (*ya'kilun*), αυτούς που προσέχουν και θυμούνται (*yatadhakkarun*), αυτούς που κάνουν ερωτήσεις (*yas'alun*), αυτούς που αναπτύσσουν μία διορατικότητα (*yatafaqqakun*) και αυτούς που ξέρουν (*ya'lamun*).<sup>7</sup> Αυτοί και τα παράγωγά τους (που εμφανίζονται κυρίως στην ενεργή λεκτική φόρμα), αποτελούνται ουσιαστικά από ανοιχτές επικλήσεις και ενθάρρυνση για σκέψη η οποία δεν περιορίζεται από κάποια μεθοδολογία ή πλαίσιο. «*Afala yatadabbarun al-Qu'ran* (Δεν θα αναλογιστούν, λοιπόν, (*tadabbur*) αυτό το Κοράνι;)<sup>8</sup>» *Tadabbur* σημαίνει συγκεντρωμένη και προσανατολισμένη στον στόχο σκέψη, η οποία προκαλείται από την πρόκληση να ανακαλύψεις κάτι νέο ή να επιλύσεις ένα δύσκολο πρόβλημα.

6 Surah Sad, 38:29.

7 Ορισμένοι σχολιαστές έχουν ξεχωρίσει ένα σύνολο 30 εκφράσεων οι οποίες περιστρέφονται γύρω από τη σκέψη πάνω στο *ayat*. Βλέπε Abu Bakr al-Razi, *Tafsir al-Kabir* (Βηρυτός: Dar al-Fikr), II, σ. 222f.

8 Surah Muhammad, 47:24.

Παραθέτοντας τον Netton (1989) στη σημειωτική της φύσης, το Κοράνι «μπορεί να περιγραφεί ως ο κατεξοχήν παράδεισος του σημειωτιστή»<sup>9</sup>: «Και πόσα Σημεία στους ουραμούς και στη γή περνούν; Παρόλα αυτά αυτοί γυρνάνε (τα πρόσωπά τους) μακριά από αυτά;» (Yusuf, 12:105) «Και από τα σημάδια Του είναι ο ύπνος σας τη νύχτα και τη μέρα και η αναζήτηση της γενναιοδωρίας Του. Πράγματι σε αυτό υπάρχουν σημεία για έναν λαό που ακούει.» (al-Rum, 30:23). «Και τα πράγματα σε αυτήν τη γη, τα οποία έχει πολλαπλασιάσει σε διαφορετικά χρώματα (και ιδιότητες): πραγματικά σε αυτό βρίσκεται ένα σημάδι για εκείνους που γιορτάζουν τις ευλογίες του Αλλάχ (με ευγνωμοσύνη)». (al-Nahl, 16:13). Στη στέψη της φύσης ως σημείο-λειτουργία του Δημιουργού της, και συμπεριλαμβάνοντας ρητά τη φύση στον εξωτερικό κόσμο, όπως και στις εσωτερικές αλήθειες του ανθρώπου, το Κοράνι επεκτείνει ουσιαστικά το σημειακό φάσμα προς το άπειρο. Τόσο πλούσια είναι η πλεγμένη με σημάδια ταπετσαρία του Κορανίου που το φάσμα των φαινομένων που μπορούν να θεωρηθούν σημάδια είναι πρακτικά αδέσμευτο σε συγκεκριμένους τομείς ή κατηγορίες. Υπάρχει αναφορά στα σημάδια ως φυσικά φαινόμενα (Ya Sin, 36:37, 36:33), όπως και ως υπερφυσικά φαινόμενα (al-Shu'ara, 26:4, al-Isra' 17:59), σημάδια ως προειδοποίηση (17:59) και σημάδια ως ευλογία (al-Nahl, 16:11), σημάδια ως τιμωρία (al-Zukhruf, 43:48), σημάδια ως εορτοπανήγυρη (al-Ma'idah, 5:114), σημάδια ως γλώσσες (al-Rum, 30:22), και σημάδια ως κείμενο (al-Nahl, 16:101), σημάδια ως ιστορικά γεγονότα (Yunus, 10:92, al-Ankabut, 29:15, al-Naml, 27:52, al-Rum, 30:58), και σημάδια σε απτά αντικείμενα (al-Baqarah, 2:248), σημάδια ως κληροδοτημένη γνώση (al-Shu'ara, 26:197), και σημάδια ως τεχνολογία (Ya Sin, 36:41), σημάδια ως αποδείξεις (Yunus, 10:15), και σημάδια ως ανθρώπινα όντα (al-Anbiya, 21:91, al-Mu'minun, 23:50), απλά

9 Ian Richard Netton, *Αλλάχ ο Υπερβατικός, Σπουδές στη Δομή και τη Σημειωτική της Ισλαμικής Φιλοσοφίας, Θεολογίας και Κοσμολογίας* (Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge Taylor & Francis Group, 1989) σ. 321.

για να αναφέρουμε μερικά. Χωρίς κανένα επιβεβλημένο πλαίσιο από πάνω προς τα κάτω, οι αναγνώστες του Κορανίου καλούνται ολοκληρωτικά να παρατηρήσουν, να ταξιδέψουν, να εξερευνησουν, να ζήσουν, να δοκιμάσουν, να συμπεράνουν και καθένας έχει τον δικό του τρόπο διάδρασης με τα σημάδια.

Οι κορανικές αναφορές στη σκέψη και στην εξάσκηση του πνεύματος προκύπτουν από τον συνδυασμό πέντε κυρίων θεμάτων: πίστη στη Μοναδικότητα και τη γενναιοδωρία του Θεού (*tawhid*), στοχασμός στο Κοράνι, ο άνθρωπος και το σύμπαν, ιστορικό προηγούμενο και ο ίδιος ο στοχασμός. Αναφορές στο *'aql* (διάνοια) και τα παράγωγά του, εμφανίζονται περιστασιακά στο κείμενο. Η τυπική κορανική έκφραση, *ulu al-albab* (αυτοί που κατέχουν όραμα και κατανόηση) και το συνώνυμό της *ulu al-nuha* (άνθρωποι προικισμένοι με διανοητικές ικανότητες), εμφανίζονται 33 φορές στο κείμενο.

Εκφράσεις όπως αυτές αντιπαρατίθενται συχνά με την έκθεση των ίδιων των *ayat*, όπως στον στίχο «Έτσι ο Αλλάχ σας κάνει ξεκάθαρο το *ayat* Του ώστε να καταλάβετε»<sup>10</sup> ή στον στίχο «Έχουμε σίγουρα κάνει σε εσάς τα σημάδια (*ayat*) ξεκάθαρα, αν πρόκειται να χρησιμοποιήσετε τη λογική.»<sup>11</sup> Επανελημμένες αναφορές στον στοχασμό πάνω στο *ayat*, έχουν διάφορες αποχρώσεις, έτσι ώστε να δεχθούν στην αγκαλιά τους το ευρύτερο φάσμα των ανθρώπων που μπορεί να είναι προικισμένοι με διαφορετικές διανοητικές ικανότητες και κληροδοτήματα.<sup>12</sup>

Ο Al-Raghib al-Isfahani, (502/1108) ορίζει την σκέψη (*al-fikr*) ως τη δύναμη του νου η οποία διευκολύνει την πρόσβαση στη γνώση (*'ilm*). Το να σκέφτεσαι (*al-tafakkur*) είναι η κίνηση της δύναμης η οποία πηγάζει από τη διάνοια (*al-'aql*) και αυτή μπορεί να προκύψει μόνο όταν μία αρχική απεικόνιση του θέματος είναι εφικτή στον νου του στοχαστή. Η σκέψη λοιπόν, δεν μπορεί να

10 Surah al-Baqarah, 2:242.

11 Surah Al' Imran, 3:118.

12 Πρβ. Yusuf al-Qaradawi, *Al-'Aql wa al-'Ilm fi al-Qur'an al-Karim* (Κάιρο: Maktabah Wahbah, 1416/1996), σ. 36.

προχωρήσει πάνω από κάτι για το οποίο δεν υπάρχει καμία εικόνα στον νου. Αυτό μπορεί να ειπωθεί για τον Θεό, για παράδειγμα, καθώς ο άνθρωπος δεν έχει κάποια εικόνα (Του) πάνω στην οποία να συγκεντρώσει τη σκέψη του.<sup>13</sup> Ο άνθρωπος μπορεί να στοχαστεί τις ιδιότητες του Θεού μόνο μέσω της παρατήρησης των σημείων Του. Γενικά μιλώντας, ο στοχασμός προχωρά σε ολόκληρο το δημιουργημένο σύμπαν χωρίς καμία εξαίρεση. Πράγματι, το Κοράνι προσκαλεί επανειλημμένα τέτοιους στοχασμούς όσον αφορά τόσο τις φυσικές όσο και τις αφηρημένες πτυχές της πραγματικότητας, τόσο στο παρόν όσο και σε σχέση με την περασμένη ιστορία που γίνεται αντιληπτή μόνο από τη διάνοια παρά από την αντίληψη των αισθήσεων. Το Κοράνι δίνει συχνά παραδείγματα, παραβολές και αφηγήσεις από άλλα έθνη, και έπειτα τα ακολουθεί με την υπενθύμιση, συχνά απευθυνόμενο στον Προφήτη, (SAAS: Salla Allahu alayhi wa sallam: Μακάρι να είναι μαζί του η ειρήνη και οι ευλογίες του Θεού. Λέγεται οποτεδήποτε αναφέρεται το όνομα του Προφήτη Μωάμεθ.) να εξιστορήσει τις αφηγήσεις του παρελθόντος, ώστε οι άνθρωποι να σκεφτούν και αναλογιστούν πάνω σε αυτές.<sup>14</sup>

Προτείνεται ακόμη μία ιεραρχία των πέντε αντιληπτικών - γνωστικών λειτουργιών, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν και επεκτείνονται μέσω των *sam'* (ακοής), *basar* (όρασης), *fikr* (σκέψης), *dhikr* (μνήμης), και *yaqin* (σιγουριάς).<sup>15</sup> Δεδομένης αυτής της κλίμακας της εντατικοποιημένης αντιληπτικής κατανόησης, το Κοράνι προτείνει την έννοια του *ulu al-albab*, των σκεπτόμενων ατόμων τα οποία κατέχουν σωστή αντίληψη και ανταπόκριση. Το *'aql* συνδέεται έτσι με τη γνωστική διάσταση της πίστης. Είναι σημαντικό, ότι ο ίδιος ο όρος για τη

13 Al-Raghib al-Isfahani, *Mufradat Alfaz al-Qur'an* (Βηρυτός: Dar al-Shamiyyah, 1383/1964), ως «Fikr».

14 Surah al-Araf, 7:175 και 176, βλέπε επίσης Surah al-Hashr, 59:21, Surah al-Rum, 30:21.

15 Πρβ., Karim Douglas Crow, «Ισλάμ και Λογική» στο *Al-Shajarah*, τόμος 8, (2003), σ. 120-1.

λογική και την ευφυΐα στα Αραβικά, *al-'aql* έχει στον πυρήνα της βασικής του σημασίας την πρακτική ιδέα του «περιορισμού» και της «δέσμευσης», όπου είναι το να συγκρατείται από την αξιόμηπτη συμπεριφορά - με το να είναι ένα εσωτερικό αυτοεπιβαλλόμενο όριο. Οι σχολιαστές του Κορανίου κατανοούν την σκέψη (*tafakkur*, *tafkir*), ως στοχασμό και προβληματισμό, το οποίο είναι μία πνευματική λειτουργία και διαδικασία, και όχι ένα αποτέλεσμα. Το *tafakkur* θεωρείται ως μία μορφή του *'ibadah* (λατρεία του Θεού) αν γίνεται με ειλικρίνεια και καλό σκοπό. Το *'aql* στην κορανική του σύλληψη είναι επίσης κάτι που συλλαμβάνει την αλήθεια και βρίσκεται πάντα στην αναζήτησή της. Αυτή η σύλληψη του *'aql* αποκλείει κάποιον που είναι άκαμptos, αλλαζόνas και παραπλανητικός. Κάποιοι έχουν επίσης βγάλει συμπέρασμα από την πανταχού παρούσα κορανική έμφαση στον στοχασμό ότι όλοι οι Μουσουλμάνοι πρέπει να προσπαθήσουν να είναι σκεπτόμενα άτομα.<sup>16</sup>

Ο Al-Qaradawi έχει παραθέσει τις απόψεις του Ibn Qayyim al-Jawziyyah (751-1350), υποστηρίζοντας έτσι τις δικές του παρατηρήσεις στον βαθμό του ότι «το να σκέφτεσαι για μία ώρα είναι καλύτερο από το να λατρεύεις για πολλά χρόνια» και μία άλλη δήλωση ότι «το να σκέφτεσαι για μία ώρα, είναι ανώτερο από μία ολόκληρη νύχτα προσευχής». Σε αυτό ο Ibn Qayyim πρόσθεσε ότι «η σκέψη είναι πράξη της καρδιάς κάποιου, ενώ η λατρεία είναι πράξη των μελών του σώματός του και το πρώτο είναι ανώτερο του δεύτερου». Ο ευσεβής χαλίφης 'Umar Ibn 'Abd al-'Aziz (101-718) έχει ομοίως παραθέσει, «η σκέψη για τα χαρίσματα του Θεού είναι η καλύτερη μορφή λατρείας». Ο αμπάς Mahmud al-Aqqad έφτασε σε σημείο να πεί ότι «το να σκέφτεσαι -al-tafkir- είναι μία ισλαμική υποχρέωση. Ακριβώς όπως ο Θεός ο Πιο Υψηλός μας διέταξε να σκεφτόμαστε, σε πολυάριθμους στίχους και με τόσους

16 Abbas Mahmud al-Aqqad, *Al-Tafkir Faridah Islamiyyah* (Το να σκέφτεσαι είναι μία ισλαμική υποχρέωση) όπως αναφέρεται στο Jamal Badi και Mustapha Tadjidin, *Δημιουργική Σκέψη: Μία Ισλαμική Οπτική*, 2<sup>η</sup> έκδοση, (Κουάλα Λουμπούρ: Διεθνές Ισλαμικό Πανεπιστήμιο της Μαλαισίας, 2005) σ. 6.

πολλούς διαφορετικούς τρόπους, όλοι εκ των οποίων διεκδικούν τη σκέψη ως ένα από τα θεμελιώδη μηνύματα του Κορανίου.<sup>17</sup>

Το κορανικό όραμα της γνώσης μπορεί να χαρακτηριστεί ως γνώση η οποία έχει τα θεμέλιά της στην κατανόηση (*fahm*) και στη διορατικότητα (*tafaqquh*). Αυτό υποδुकνείται στις πολυάριθμες αναφορές στο κείμενο οι οποίες ενθαρρύνουν τη λογική παρατήρηση, τη σκέψη και τον προβληματισμό στον παρατηρήσιμο κόσμο και στο σύμπαν πέρα από αυτόν. Είναι γνώση η οποία έχει υιοθετήσει διορατικότητα αυτήν που το Κοράνι έχει οραματιστεί στην έκφρασή του *al-tafaqquh fi al-din*, που σημαίνει κατανόηση της θρησκείας η οποία υποδηλώνει μια λογική και διερευνητική προσέγγιση για την κατασκευή μιας κοσμοθεωρίας του Ισλάμ. Το Ισλάμ, με άλλα λόγια, προτείνει αναλυτική γνώση και κατανόηση η οποία παράγει διορατικότητα αντί για μία καθαρά δογματική προσέγγιση. Οι δύο προσεγγίσεις αντανακλώνται στις γνώριμες εκφράσεις *al-iman al-tafsili* (πίστη βασισμένη σε λεπτομερή ανάλυση) σε αντίθεση με την *al-iman al-ijmali* (ανεπεξέργαστη και ακατανόητη πίστη). Η πρώτη προτιμάται με κοινή αναγνώριση από το *'ulama'* όλων των κορυφαίων σχολείων και των *madhhab*. Έτσι αναφέρεται σε έναν στίχο: «Ούτε πρέπει ο πιστός να προχωρήσει: αν ένα σώμα από κάθε αποστολή έμεινε πίσω, θα μπορούσαν να αφιερώσουν τους εαυτούς τους στην θρησκευτική μελέτη (*li-yatafaqqahu fi al-din*), και να νουθετήσουν τους ανθρώπους όταν επιστρέφουν σε αυτούς, - ί=ότι έτσι αυτοί (θα μάθουν) να προφυλάσσουν τους εαυτούς τους (ενάντια στο κακό).»<sup>18</sup> Επίσης παρατηρούμε τη διάκριση μεταξύ της γνώσης που βασίζεται στη σκέψη και της μεταδιδόμενης ή αποδεχόμενης γνώσης η οποία αντικατοπτρίζεται στις δίδυμες νομικές και σχετικές με το hadith εκφράσεις του *'ilm al-dirayah*, η οποία είναι γνώση βασισμένη στην κατανόηση, και *'ilm al-riwayah*, η οποία

17 Πρβ., Al-Qaradawi, *Al-Aql wa al-'Ilm*, σ. 41-45 παραθέτοντας το *Miftah Dar al-Sa'adah* του ibn Qayyim al-Jawziyyah και το βιβλίο του Aqqad με τον τίτλο *Al-Tafkir Faridah Islamiyyah* (Βηρυτός: al-Matba'ah al-'Asriyyah, 1992).

18 Surah al-Tawbah, 9:122.

είναι γνώση βασισμένη σε αναφορές και στη μετάδοση. Η πρώτη είναι βασισμένη στην κατανόηση και τη διορατικότητα (*dirayah wa tafaquh*) και έχει προτεραιότητα σε σχέση με την άλλη. Ενώ η *'ilm al-riwayah* βασίζεται κυρίως στη μνήμη και τη συγκράτηση, η *'ilm al-dirayah* βασίζεται στη γνωστική λειτουργία, την κατανόηση και την ανάλυση. Έτσι, αν υπάρχουν αναφορές στο hadith ή οποιοσδήποτε πραγματικές αναφορές για αυτό το θέμα, οι οποίες δεν αντέχουν στη λογική και στην κατανόηση, θα ήταν πιθανότατα έκπτωτες και παρατημένες, με εξαίρεση μόνο των λατρευτικών θεμάτων (*'ibadat*) τα οποία είναι πιο πολύ βασισμένα στην πίστη και στην υποβολή παρά στη λογική ανάλυση.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του κορανικού οράματος της σκέψης υποδυκνείται στην έμφασή του στη σοφία και στην καλή κρίση (*hikmah*), που δηλώνει την ποιότητα της σκέψης, τον σεβασμό του στις αξίες και στο αποτέλεσμά του. Η σοφία και η ορθή κρίση μπορούμε εύκολα να πούμε ότι είναι σημαντικότερες από την τεχνική τεχνογνωσία και εξειδίκευση, καθώς μπορεί να καθοδηγήσει τη γνώση των ειδικών ως προς τη σωστή της εφαρμογή και την επίτευξη της αριστείας.

Το Κοράνι αναφέρει το *hikmah* 20 φορές και περίπου δέκα από αυτές προηγούνται άμεσα της λέξης *kitab*, η οποία είναι αναφορά στη θεία γραφή - κυρίως στο Κοράνι, αλλά επίσης και σε άλλα θεία γραπτά που έχουν αποκαλυφθεί. Το κείμενο έτσι λέει σε αναφορά στον Ιησού ότι «Και ο Αλλάχ θα του διδάξει το Βιβλίο της Γνώσης (*hikmah*), το Torah και το Ευαγγέλιο.»<sup>19</sup> Η αντιπαράθεση του *kitab* με το *hikmah* είναι συχνά συμφραζόμενο με μία αναφορά στην αποστολή των προφητών οι οποίοι διδάσκουν τον λαό και τον οδηγούν με τις γραφές και τη σοφία (π.χ *wa yu allimuhum al-kitaha wa al-hikmata*) όπως έχει ειπωθεί από τον προφήτη Μωάμεθ<sup>20</sup>, τους απογόνους του προφήτη Αβραάμ<sup>21</sup> και

19 Surah Al' Imran, 3:48.

20 Πρβ. Surah al-Jum 'ah, 62:2, και passism.

21 Surah al-Nisa', 4:54.

τον Luqman.<sup>22</sup> Η ολιστική, ανώτατη και αδιαίρετη αξία του *hikmah* στο Κοράνι, είναι υπογεγραμμένη σε έναν από τους στίχους του σε σημείο που όταν ο Θεός χαρίζει σοφία σε κάποιον, σε αυτό το άτομο πράγματι παρέχεται μία τεράστια πηγή καλοσύνης.<sup>23</sup> Για να αναφέρουμε το *hikmah* μαζί με το Βιβλίο ουσιαστικά σημαίνει ότι το Κοράνι πρέπει να διαβάζεται με σοφία και το να διαχωρίζουμε το ένα από το άλλο με το να παίρνουμε μία εντελώς δογματική προσέγγιση στο Κοράνι αντιτίθεται στον θεϊκό σκοπό και τη θέληση της αποκάλυψης. Το να διαβάζουμε το Κοράνι υπό το φως του *hikmah* λοιπόν, σημαίνει μία περιεκτική ανάγνωση η οποία φτάνει πέρα από το φανερό νόημα των λέξεων του να συμπυκνώσει τον στόχο και το σκοπό του μηνύματός του και στη συνέχεια επίσης να προβληματιστεί σχετικά με τους τρόπους και τα μέσα για το πώς μπορούν να πραγματοποιηθούν τα οφέλη του για το άτομο και την κοινωνία.<sup>24</sup>

Η επαναλαμβανόμενη αντιπαράθεση του «Βιβλίο και *hikmah*» στο Κοράνι, οδήγησε κάποιους σχολιαστές, όπως τον Διάδοχο Qatadah Ibn Di'amah al-Sadusi (118 H), Ibn Wahhab, τον μαθητή του Imam Malik (179/795), και τον ίδιο τον Imam al-Shafi'i (205/820) στην κατά έναν τρόπο ασύνηθη παρατήρηση ότι το *hikmah* είναι η αναφορά στο Sunnah του Προφήτη. Πολλοί έχουν δεχθεί και ακολουθήσει αυτήν την οπτική, αλλά από τη στιγμή που το κείμενο δεν προσδιορίζει ένα τέτοιο νόημα για το *hikmah*, η λέξη πρέπει να αποδίδει το φυσικό της νόημα, όπως έχει απεικονισθεί σε αυτήν την παρουσίαση. Ορθή κρίση, διορατικότητα, ισορροπία και αποφυγή των άκρων, η ικανότητα να ξεχωρίσεις το αληθές από το ψευδές, και η διαδικαστική ακρίβεια συνδέονται συνήθως με το *hikmah* και το *hikmah* έτσι γίνεται μία διάσταση της αξιολογικής σκέψης στο κορανικό του ιδίωμα. Άλλωστε, όταν το Κοράνι δηλώνει ότι ο Θεός ο Πιο Υψηλός, προίκισε τους προφήτες

22 Surah Luqman, 31:12.

23 Surah al-Baqarah, 2:269.

24 Πρβ. Al-Qaradawi, *Al-Aql wa al-'Ilm*, σ. 200.



Δαβίδ και Σολομών και επίσης τον περίφημο σοφό Luqman με το hikmah, δεν θα μπορούσε να αναφέρεται στο Sunnah του Προφήτη Μωάμεθ, καθώς Sunnah όπως αυτό δεν υπήρχε σε εκείνα τα χρόνια. Η κορανική χρήση του hikmah ενισχύει την ολιστική ποιότητα της σκέψης. Το hikmah επίσης προσπαθεί να σφυρηλατήσει έναν στενό δεσμό μεταξύ λογικής και συναισθήματος (*'aql wa qalb*), ενθαρρύνοντας έτσι αυτό που είναι πλέον γνωστό ως συναισθηματική νοημοσύνη. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο το Κοράνι και επίσης το Sunnah παραδίδουν τα μηνύματά τους, γιατί, σε αντίθεση με τους σύγχρονους καταστατικούς νόμους και κείμενα, η κορανική καθοδήγηση, οι διαταγές και οι απαγορεύσεις συχνά συνδυάζονται με την επίκληση στην καρδιά και το μυαλό των αναγνωστών τους, χρησιμοποιώντας συχνά τη λέξη *qalb* (καρδιά) ως μία λεωφόρο κατανόησης.<sup>25</sup>

Ο Al-Isfahani όρισε το hikmah ως «τη συνειδητοποίηση της αλήθειας μέσω της γνώσης και της διάνοιας και εκδηλώνεται με την εκτέλεση καλοπροαίρετων πράξεων.»<sup>26</sup> Σύμφωνα με έναν άλλον ορισμό «η σοφία υποδηλώνει την κατανόηση της αλήθειας και της πραγματικότητας και την ικανότητα να αποφεύγει κάποιος τη διαφθορά στην προσπάθειά του να φτάσει στην τελειότητα.»<sup>27</sup> Το *Random House Dictionary of the English Language* ομοίως ορίζει τη σοφία ως «γνώση του τι είναι αληθινό ή σωστό σε συνδυασμό με δίκαιη κρίση ως προς τη δράση. Σοφία είναι η σκέψη που πληροφορείται από το φως της καρδιάς το οποίο συχνά οδηγεί σε δράση και συλλογίζεται τις συνέπειές της σε σχέση με άλλους σχετικούς παράγοντες. Αυτό μπορεί να μας θυμίσει το διάσημο hadith στο οποίο αναφέρεται ότι «το να φοβάσαι τον Θεό είναι η κορυφή της σοφίας (*ra'su al-hikmati makhafatu Allah*)».<sup>28</sup> Πιθανώς

25 Πρβ. Ibid, σ. 202.

26 Al Isfahani, *Mufradat Alfaz al-Qur'an*, σ. 249.

27 Sayyid Muhammad Husayn Tabataba'i, *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* (Βηρυτός: Al-Mu'assasah al-Alami, 1383/1964), II, σ. 395.

28 Alauddin al-Mattaqi al-Hindi, *Kanz al-Ummah fi Sunan al-Aqwal wa al-Af' al* (Βηρυτός: Mu'assasah al-Risalah, 1383/1981), hadith vo. 5873.

γι αυτόν τον λόγο οι μεγάλες θρησκείες του κόσμου προέτρεψαν τους αναζητητές της γνώσης να τη συνδυάσουν με σοφία. Η σοφία είναι αυτή που δίνει υψηλότερη ποιότητα στη σκέψη και βοηθά τη γνώση να χρησιμοποιηθεί για την προώθηση του καλού, δίνοντάς της νόημα και στόχο.

Στην προσπάθεια να εκπαιδεύσει το άτομο να ενισχύσει τη δική του ή τη δική της ποιότητα σκέψης, ο al-Ghazali (205-1111) συζητά για τις δύο πηγές της γνώσης τις οποίες έχει αναγνωρίσει η μουσουλμανική παράδοση. Μία από αυτές είναι μέσω της ανθρώπινης μάθησης και διδασκαλίας (*al-ta'allum al-insani*) κι η άλλη μέσω της θεϊκής διδασκαλίας (*al-ta'lim al-rabbani*). Η πρώτη μεταδίδεται από δάσκαλο σε μαθητή, ενώ η άλλη μεταφέρθηκε από την Παγκόσμια Διάνοια, η οποία είναι ανώτερη, πιο έντονη και πιο αποτελεσματική από την ανθρώπινη διδασκαλία. Αυτή η γνώση γίνεται εσωτερικά αποκτηθείσα είτε μέσω της αποκάλυψης (*wahy*), η οποία είναι προνόμιο των Προφητών, ή αποκτάται μέσω του διαλογισμού, της σκέψης και του προβληματισμού. Ο al-Ghazali πιστεύει ότι η ουσία ολόκληρης της γνώσης είναι επικεντρωμένη στον εσωτερικό εαυτό του ανθρώπου με τον ίδιο τρόπο που η αναπτυξιακή δύναμη ανήκει στο έδαφος και στους σπόρους, και μέσω της διδασκαλίας αναπτύσσονται οι δυνατότητες του ατόμου. Αυτές οι δύο πλευρές της γνώσης, οι οποίες είναι η εσωτερική και η εξωτερική, είναι συμπληρωματικές μεταξύ τους. Αυτό συμβαίνει γιατί κανείς δεν είναι δυνατό να διδάξει ή να διδαχθεί από οποιονδήποτε δάσκαλο όλες τις επιστήμες, κάποιες εκ των οποίων μαθαίνονται μέσω της διδασκαλίας, αλλά οι υπόλοιπες συνάγονται από τη στοχαστική σκέψη του ατόμου. Είναι λοιπόν σημαντικό ότι οι λεωφόροι της μάθησης παραμένουν ανοικτές μέσω της διδασκαλίας και της εσωτερικής αντανάκλασης, σκέψης και φωτισμού.<sup>29</sup> Αυτός είναι ένας άλλος τρόπος να πούμε ότι η γνώση είναι εξ ολοκλήρου αποκτημένη και εξελιγμένη δια μέσου

29 Abu Hamid Muhammad al-Ghazali, *Risalat al-Radd 'ala-Laduniyya*, σημ.του εκδ., Abd Allah Riyad Mustafa, (Δαμασκός: Dar al-Hikmah, 1986), σ. 241.

των αισθήσεων, της εσωτερικής αντανάκλασης και σκέψης, και τα δύο εκ των οποίων συμμετέχουν στη δωρεά της φύσης και την ανάπτυξη μέσω της εξωτερικής μετάδοσης και της διδασκαλίας.

Οι απόψεις του al-Ghazali πάνω στις εσωτερικές και εξωτερικές πηγές γνώσης τείνουν να αντιστοιχούν με αυτές του Ibn Sind (428/1037), που όμως διέφεραν, τουλάχιστον εν μέρει, από εκείνες του δεύτερου / ένατου αιώνα Ikhwan al-Safa (c. 373/983). Όλη η γνώση, σύμφωνα με τον τελευταίο, αποκτάται μέσω των αισθήσεων και καμία δεν κληρονομείται στην ανθρώπινη φύση. Επιμένουν, ότι η γνώση που εξελίχθηκε μέσω της σκέψης και της εσωτερικής αντανάκλασης επίσης προέρχεται από τις αισθήσεις.

Η ίδια ανάλυση επεκτείνεται στην αξιωματική γνώση των αξιωμάτων τα οποία προέρχονται, και επιβεβαιώνονται μέσω των αισθήσεων. Σε υπόστηριξη αυτής της θεωρίας, ο Ikhwan al-Safa, αναφέρεται στον στίχο του Κορανίου: «Όταν ο Θεός σας έβγαλε από της μήτρες των μητέρων σας, εσείς δεν γνωρίζατε τίποτε.»<sup>30</sup> Όλη η γνώση λοιπόν είναι γνώση που αποκτάται, μία άποψη η οποία μπορεί να έρθει πιο κοντά με μερικές από τις σύγχρονες θεωρίες πάνω στο αντικείμενο.<sup>31</sup>

Η ισλαμική σκέψη κατά τον Μεσαίωνα δεν παραδεχόταν την οντολογική διάκριση μεταξύ των υλικών οντοτήτων οι οποίες θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές μέσω των αισθήσεων και τον οντοτήτων μίας πνευματικής ή υποσυνείδητης φύσης. Αυτό θα μπορούσε να ειπωθεί ότι είναι μια πιο σωστή και ρεαλιστική άποψη της πραγματικότητας από ό,τι επιτρέπεται από τα σύγχρονα θετικιστικά δόγματα της επιστήμης. Το Είναι εκδηλώνεται σε πολλαπλά επίπεδα και σε διάφορες μορφές, καμία εκ των οποίων δεν είναι λιγότερο αληθινή από την άλλη.

Η αραβική σκέψη χρησιμοποίησε τις έννοιες που συστηματοποιήθηκαν στη στωική θεωρία η οποία χωρίζει το Είναι σε

30 Surah al-Nahl, 16:78.

31 Πρβ. Ahmad Fuad al-Ahwani, *Al-Tarbiyah fi al-Islam* (Κάιρο: Dar al-Ma'arif bi-Misr, 1968), σ. 227-228.

τρεις θέσεις: λεκτική έκφραση, ψυχική αναπαράσταση και πραγματικότητα - χωρίς αυτό το τελευταίο σε καμία περίπτωση να έχει αποκλειστικότητα στο Είναι. Ο Abu Nasr al-Farabi (950 μ.Χ.) υιοθέτησε αυτήν την άποψη και αφομοίωσε τη ψυχική αναπαράσταση στις οντότητες της λογικής. Άλλοι διασκεύασαν αυτόν τον διαχωρισμό προσθέτοντας και μία τέταρτη θέση, αυτή της Γραφής. Έτσι, η πραγματικότητα είχε μία τετράπτυχη εκδήλωση, ανάλογα με το αν το υποκείμενο υπήρχε άμεσα από μόνο του ή αν ήταν χαραγμένο στο νου (*dhihn*, ψυχή), συντεθειμένο από ήχους, οι οποίοι σε συνδυασμό δηλώνουν τη ψυχική αναπαράσταση, ή αν εκδηλώθηκε σε χαρακτήρες που αντιπροσωπεύουν τον ήχο και τον λόγο. Και οι τέσσερις έχουν ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό, το οποίο είναι η ύπαρξη (*wujud, haqiqah*).<sup>32</sup>

Οι ισλαμικές και η δυτικές αντιλήψεις της δημιουργικής και αξιολογικής σκέψης αναγνωρίζουν ότι αυτή είναι μια δεξιότητα που αναπτύσσεται μέσω της εκπαίδευσης και της ελεγχόμενης άσκησης. Μέσω της εκπαίδευσης και της σκέψης υιοθετούμε νέα πρότυπα αντίληψης της πραγματικότητας τα οποία μπορούμε να δούμε με τρόπο διαφορετικό και δημιουργικό. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η δημιουργική σκέψη και η κριτική σκέψη προχωρούν χέρι - χέρι και συμπληρώνουν η μία την άλλη. Κριτική σκέψη σημαίνει «να περιλαμβάνεις ή να ασκείς επιδέξια κρίση ή παρατήρηση». Η σκέψη είναι κριτική όταν αξιολογεί τη λογική πίσω από μία απόφαση. Μία τέτοια αξιολόγηση πρέπει όμως να πραγματοποιηθεί με εποικοδομητικό τρόπο.<sup>33</sup> Ο σκοπός της κριτικής σκέψης είναι το να επιτύχει κατανόηση, να αξιολογήσει απόψεις και να επιλύσει προβλήματα. Γενικότερα, η σκέψη κάποιου μπορεί να γίνει κριτική όταν οι θεμελιώδεις μαθησιακές

32 Πρβ. Aziz al-Azmeh, *Αραβική Σκέψη και Ισλαμικές Κοινωνίες* (Λονδίνο: Groom Helm, 1986), σ. 109.

33 Πρβ. Diane F. Halpern, *Στοχασμός και Γνώση: Μία Εισαγωγή στην Κριτική Σκέψη* (Mahwah: Νιου Τζέρσεϋ, Lawrence Erlbaum and Associates, 1996), σ.21.

εμπειρίες προηγούνται της αφηρημένης σκέψης.<sup>34</sup> Αυτό αγγίζει μια παράλληλη νότα, στο ισλαμικό της ιδίωμα, με τη σκέψη που συνδυάζεται με το hikmah.

Το διάσημο αλλά αμφιλεγόμενο hadith «Το πρώτο (ον) που ο Θεός δημιούργησε ήταν η νοημοσύνη (*awwalu ma khalaqa Allahu al-'aqla*)» πυροδότησε μία παρατεταμένη συζήτηση μεταξύ των μουσουλμάνων στοχαστών μέσα στους αιώνες για τις συνέπειες αυτής της δήλωσης. Μεταξύ των θεμάτων που συζητήθηκαν ήταν η προτεραιότητα της σκέψης σε σχέση με την αποκάλυψη και τον σεβάσμιο ρόλο της καθεμιάς στην κοινή τους αλληλεξάρτηση. Ένα άλλο θέμα ήταν αν η διαφορά μεταξύ των ανθρώπων ως προς τον σεβασμό στη λογική επηρέασε επίσης τις λεπτομέρειες της ηθικής υποχρέωσης. Μερικοί εξέχοντες στοχαστές συμπεριλαμβανομένου του Abu Bakr al-Razi (313/925), προφανώς υποστήριξαν την υπεροχή της λογικής έναντι της αποκάλυψης. Αυτό θα γινόταν γνωστό ως «ορθολογισμός», ο οποίος θεωρεί ότι η λογική υπερέχει της αποκάλυψης. Αυτό είναι διαφορετικό από τη «λογική» που σημαίνει αντιμετώπιση οποιουδήποτε ζητήματος χρησιμοποιώντας τη λογική χωρίς να δίνεται προτεραιότητα στη λογική.

## II. Πηγες και οργανα της γνωσης

Σχολιάζοντας το απόσπασμα του Κορανίου που αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Muhammad Iqbal παρατήρησε ότι το Κοράνι αναφέρει και το *anfus* (εαυτό) και το *afaq* (κόσμος) ως πηγές γνώσης. Ο Θεός αποκαλύπτει τα σημάδια Του, σε εσωτερικές όσο και εξωτερικές εμπειρίες. Έτσι, το Κοράνι ανοίγει νέες οπτικές γνώσης στον τομέα των εσωτερικών εμπειριών του ανθρώπου.

---

34 Πρβ. Ibrahim B. Syed, «Κριτική Σκέψη» όπως και στο διαδίκτυο στο [http://www.lrfi.org/articles/articles\\_101\\_150/critical\\_thinking.htm](http://www.lrfi.org/articles/articles_101_150/critical_thinking.htm)

Οπότε, η μυστική εμπειρία και η διαίσθηση, η κατά τα άλλα ασυνήθης και ανώμαλη, πρέπει τώρα να θεωρείται ως εντελώς φυσική και ανοιχτή σε λεπτομερή έλεγχο όπως οι άλλες πτυχές της ανθρώπινης εμπειρίας.<sup>35</sup> Αλλά η εσωτερική εμπειρία είναι μόνο μία πηγή της ανθρώπινης γνώσης. Η εξωτερική εμπειρία στο Κοράνι, το Iqbal συνεχίζει στην ίδια σελίδα, ξεδιπλώνει δύο άλλες πηγές γνώσης - τη φύση και την ιστορία και με την αξιοποίηση αυτών των πηγών γνώσης «το πνεύμα του Ισλάμ φαίνεται στα καλύτερά του».

Το Κοράνι βλέπει τα σημάδια της πραγματικότητας στον ήλιο, στο φεγγάρι, στην εναλλαγή ημέρας και νύχτας, στις αέναες αλλαγές των ανέμων, στην πληθώρα των ανθρώπινων γλωσσών και χρωμάτων, και ουσιαστικά, σε ολόκληρη τη φύση όπως αποκαλύπτεται στην αισθητική αντίληψη του ανθρώπου. Το καθήκον του Μουσουλμάνου είναι να ανακλαστεί σε αυτά τα σημάδια και όχι να τα προσπεράσει σαν να είναι κουφός ή τυφλός (πρβ. al-A'RAF, 7:179), γιατί εκείνος που δεν μπορεί να δει τα σημάδια σε αυτήν τη ζωή θα παραμείνει τυφλός στις πραγματικότητες της ζωής που ακολουθεί. Τα θεϊκά σημάδια παρατηρούνται μέσω της αισθητικής αντίληψης, χρησιμοποιώντας κυρίως τις δυνάμεις της ακοής, της όρασης και του νού. «Δεν ταξιδεύουν διαπερνώντας τη γη, ώστε οι καρδιές τους (και τα μυαλά τους) μπορούν έτσι να μάθουν τη σοφία;»<sup>36</sup> Η έμφαση σε αυτόν τον στίχο βρίσκεται στη δύναμη της λογικής και της κατανόησης, υπονοώντας ότι δεν προέρχεται ολόκληρη η πληροφορία μας για τη φύση από την αίσθηση απευθείας, γιατί αν συνέβαινε αυτό δεν θα διαφέραμε από τα ζώα.

Συχνές αναφορές στην αισθητική αντίληψη ως την πρωταρχική λειτουργία της λήψης του *ayat* δείχνουν την επιστημονική/πειραματική σημασία του Κορανίου. Το Κοράνι πάει

35 Muhammad Iqbal, *Η Ανακατασκευή της Θρησκευτικής Σκέψης στο Ισλάμ* (Lahore: Shah Muhammad Ashraf, ανατύπωση 1982), σ.127.

36 Surah al-Hajj, 22:46.

ακόμα παραπέρα, χαρακτηρίζοντας την αισθητική αντίληψη ως τη μοναδική λεωφόρο της γνώσης, όπως το κείμενο που έχουμε ήδη εξετάσει αναφέρει: «Και ο Αλλάχ σας έβγαλε από τις μήτρες των μητέρων σας χωρίς να γνωρίζετε τίποτα, και σας έδωσε ακοή κι όραση ώστε να μπορείτε με χαρά να τον ευχαριστείτε.»<sup>37</sup>

Άρα η γνώση των σημαδιών αποκτάται μέσω της χρήσης αυτών των δυνάμεων. Σε άλλο στίχο, το Κοράνι επαινεί «αυτούς που ακούνε τον Λόγο, και ακολουθούν το καλύτερο (νόημα) σε αυτόν.»<sup>38</sup> Αυτός ο στίχος προφανώς υποβάλλει τα δεδομένα της αισθητικής αντίληψης στην άσκηση της πνευματικής επιλογής. Το κείμενο επίσης διδάσκει ότι η αισθητική αντίληψη δεν αντιλαμβάνεται ολόκληρη την πραγματικότητα: «Μα όχι! Ορκίζομαι για αυτά που βλέπεις, και για αυτά που δεν βλέπεις.»<sup>39</sup> Η σιγουριά (*yaqin*) μπορεί να βρίσκεται πέρα από το εύρος του ανθρώπινου νου, καθώς ο ανθρώπινος νους μπορεί να έχει θολώσει από τις μεταβλητές του χρόνου και του χώρου. Αυτό που θεωρείται βέβαιο σήμερα μπορεί να είναι αβέβαιο αύριο.

Σημειώνουμε επίσης ότι σύμφωνα με τις διδαχές του Κορανίου, το σύμπαν είναι δυναμικό στην προέλευσή του, άπειρο, και ικανό να επεκταθεί. Οι πρώτοι Μουσουλμάνοι στοχαστές δεν φαίνονται να έπιασαν την κορανική έμφαση στον επαγωγικό συλλογισμό και πειραματισμό. Ήταν πράγματι μία καθυστερημένη συνειδητοποίηση για τους στοχαστές του Κορανίου να παρατηρήσουν «ότι το πνεύμα του Κορανίου ήταν ουσιαστικά αντικλασικό.» Έχοντας τη μέγιστη αυτοπεποίθηση στην ελληνική λογική, οι μουσουλμάνοι στοχαστές προσπάθησαν να κατανοήσουν το Κοράνι υπό το φως της ελληνικής φιλοσοφίας, την οποία στην αρχή της καριέρας τους είχαν μελετήσει με τόσο ενθουσιασμό.

Η ουσία της ανάλυσης του Iqbal σε αυτό το θέμα, επίσης υποστηρίζεται από τον Malek Bennabi (1905-1973), ο οποίος

37 Surah al-Nahl, 16:78.

38 Surah al-Zumar, 39:18.

39 Surah al-Haqqah, 69:38-39.

κατανοεί τη δημιουργική ορμή του Κορανίου ως την παρακινητική πίσω από την εξάνθηση της επιστήμης σε μία εποχή όπου οι μουσουλμάνοι στοχαστές ξεκίνησαν να πιάνουν τον πλήρη αντίκτυπο του Κορανίου στον πειραματισμό και την επαγωγική σκέψη.<sup>40</sup>

Η δυναμική αντίληψη του σύμπαντος στο Κοράνι φαίνεται επίσης από την αντίληψή του για τη ζωή ως μια εξελικτική κίνηση στον χρόνο. Έτσι, η ιστορία αποτελεί την τρίτη πηγή γνώσης στο Κοράνι. Είναι μία από τις ουσιώδεις διδασκαλίες του Κορανίου, όπως ο Iqbal παρατήρησε περεταίρω, ότι τα έθνη κρίνονται συλλογικά, και υποφέρουν για τα λάθη τους εδώ και τώρα. Έτσι, το Κοράνι αναφέρει συνεχώς ιστορικές περιπτώσεις και προτρέπει τον αναγνώστη να αναλογιστεί τις προηγούμενες και τις τωρινές εμπειρίες της ανθρωπότητας:

Πολλοί ήταν οι Τρόποι Ζωής οι οποίοι έχουν περάσει πριν από εσένα: ταξίδεψε στη γή, και δες ποιο ήταν το τέλος αυτών που απέρριψαν την Αλήθεια!<sup>41</sup> Αν μία πληγή σε άγγιξε, να είσαι σίγουρος ότι μία παρόμοια πληγή έχει αγγίξει και τους άλλους. Τέτοιες μέρες (από διάφορες περιουσίες) Εμείς δίνουμε σε ανθρώπους και ανθρώπους εκ περιτροπής.<sup>42</sup> Εξ αυτών που Εμείς έχουμε δημιουργήσει, υπάρχουν άνθρωποι που καθοδηγούν (άλλους) με αλήθεια. Και αποδίδουν δικαιοσύνη με αυτό. Αυτοί που απορρίπτουν τα σημάδια Μας, Εμείς θα τους επισκεφτούμε σταδιακά με τιμωρία, με τρόπους που δεν μπορούν να συλλάβουν. Θα τους δώσω ανάπαυλα: γιατί το σχέδιό Μου είναι ισχυρό (και αλάθητο).<sup>43</sup>

Το ενδιαφέρον του Κορανιού για την ιστορία ως πηγή της ανθρώπινης γνώσης επεκτείνεται περαιτέρω από το να υποδεικνύει απλά τις ιστορικές γενικότητες. «Μας έχει δώσει μία από τις πιο θεμελιώδεις αρχές της ιστορικής κριτικής.»<sup>44</sup> Καθώς η ακρίβεια στην καταγραφή γεγονότων είναι μία απαραίτητη

40 Malek Bennabi, *Intaj al-Mustashriqin* (Κάιρο: Maktabah 'Amir, 1990), σ. 34.

41 Surah Al' Imran, 3:137.

42 Surah Al' Imran, 3:140.

43 Surah al-A'raf, 7:181-183.

44 Iqbal, *Ανακατασκευή της Θρησκευτικής Σκέψης*, σ.139.



συνθήκη της ιστορίας ως επιστήμη, η ακρίβεια εξαρτάται τελικά από αυτούς που την καταγράφουν. Ο χαρακτήρας του καταγραφέα, είναι λοιπόν ένας σημαντικός παράγοντας για την κρίση της μαρτυρίας του. Το Κοράνι λέει «Ω, εσείς που πιστεύετε! Αν ένας κακοήθης άνθρωπος σας πλησιάσει με οποιαδήποτε νέα, εξακριβώστε την αλήθεια.»<sup>45</sup> Είναι στην εφαρμογή της αρχής που ενσωματώνεται σε αυτόν τον στίχο προς τους καταγραφείς των παραδόσεων του Προφήτη, μέσα από τις οποίες σταδιακά εξελίχθηκαν οι κανόνες της ιστορικής κριτικής.

Μία επιστημονική μεταχείριση της ιστορίας, παρόλα αυτά, απαιτεί μια ευρύτερη εμπειρία, μια μεγαλύτερη ωριμότητα της πρακτικής λογικής, και μια πιο γεμάτη συνειδητοποίηση κάποιων συγκεκριμένων βασικών ιδεών σε σχέση με τη φύση της ζωής και του χρόνου. Αυτές είναι μέσα στις τρεις, και μαζί αποτελούν το θεμέλιο της κορανικής διδασκαλίας.

(1) Η ενότητα της ανθρώπινης καταγωγής: το Κοράνι δηλώνει: «Αυτός σας έφτιαξε (όλους) από ένα και μοναδικό άτομο.»<sup>46</sup> Αλλά η αντίληψη της ζωής ως μία οργανική ενότητα είναι ένας αργός άθλος. Το Ισλάμ έσπειρε το μικρόβιο αυτής της φιλοδοξίας, και έγινε μία κορανική ανάθεση στον άνθρωπο να εργαστεί προς την πραγματοποίησή της. Μην αντέχοντας το γεγονός ότι ο Χριστιανισμός, πολύ πριν το Ισλάμ, έφερε το μήνυμα της ισότητας στην ανθρωπότητα, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν είχε παρά μία γενική και αφηρημένη αντίληψη της ανθρώπινης ενότητας. Από την άλλη πλευρά, η ανάπτυξη του εδαφικού εθνικισμού στην Ευρώπη έτεινε να καταπνίξει το ευρύ ανθρώπινο στοιχείο στην τέχνη και τη λογοτεχνία της Ευρώπης. Η αποικιοκρατία, επίσης εμπνεύστηκε από μία αυτό-εικόνα ανωτερότητας.<sup>47</sup> Ήταν αρκετά αντίθετο αυτό που έγινε με το Ισλάμ. Η παρόρμηση του Ισλάμ ήταν από την αρχή να κάνει την

45 Surah al-Hujurat, 49:6.

46 Surah al-Zumar, 39:6, Surah al-Nisa', 4:1.

47 Βλέπε για λεπτομέρειες Imam Feisal Abdul Rauf, *Ό,τι Είναι Σωστό στο Ισλάμ Είναι Σωστό στην Αμερική* (Σαν Φρανσίσκο: Harper Collins, 2004), σ. 4-5.

ιδέα της ανθρώπινης ενότητας, έναν ζωντανό παράγοντα στη μουσουλμανική εμπειρία η οποία επρόκειτο να προχωρήσει προς την πιο ολοκληρωμένη καρποφορία.

(2) Μία κοινή αίσθηση της πραγματικότητας και του χρόνου, και η έννοια της ζωής ως μία συνεχόμενη κίνηση στον χρόνο: Η κορανική οπτική της εναλλαγής μέρας και νύχτας ως σημάδι της απόλυτης Πραγματικότητας που εμφανίζεται σε νέα δόξα κάθε στιγμή και την τάση της μουσουλμανικής μεταφυσικής να βλέπουν τον χρόνο ως κάτι υποκειμενικό - όλα αυτά αποτέλεσαν τη διανοητική κληρονομιά και τα ιδεώδη του Ισλάμ.

(3) Η συγχώνευση των θρησκευτικών και των κοσμικών αξιών: Αυτό είναι ένα μοναδικό χαρακτηριστικό της ισλαμικής σκέψης, το οποίο ξεχωρίζει από την απόπειρα να φέρει αρμονία μεταξύ τους, πιθανότατα για πρώτη φορά στην ιστορία. Ήταν στο κράτος της Μεδίνα εκεί που συναντήσαμε ένα καθαρό παράδειγμα όπου οι καθολικά διακηρυγμένες ηθικές αξίες διαμόρφωσαν τα κριτήρια της πολιτικής κρίσης. Οι πολιτικοί ηγέτες και οι πολιτικοί αναμενόταν να αναγνωρίσουν όχι μόνο την αξία της αποτελεσματικότητας, αλλά και της δικαιοσύνης, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ισότητας και ελευθερίας. Στην περίφημη του Φιλοσοφία της Ιστορίας, ο Hegel (1770-1831) αναγνώρισε ότι η ενότητα μεταξύ του πνευματικού και του κοσμικού, έλαβε μέρος στην ισλαμική κοινωνία και τον πολιτισμό, καιρό πριν να έχει οποιονδήποτε αντίκτυπο στη σύγχρονη Δύση:

Πρέπει λοιπόν να αναγνωρίσουμε τη συμφιλίωση μεταξύ του κοσμικού και του πνευματικού, που αρχίζει στην τεράστια αντίθεση μεταξύ των πνευματικών θρησκευτικών αρχών, και τον βαρβαρικό Αληθινό Κόσμο. Για το πνεύμα όπως είναι η συνείδηση ενός εσωτερικού κόσμου, στην αρχή, ο ίδιος είναι ακόμη σε αφηρημένη μορφή. Ότι είναι κοσμικό, κατά συνέπεια, παραδίδεται στην αγένεια και την ιδιότροπη βία. Η αρχή του Μωχάμετ, ο διαφωτισμός του ανατολικού κόσμου, είναι ο πρώτος που εναντιώνεται σε αυτήν τη βαρβαρότητα και την ιδιοτροπία. Βλέπουμε ότι αναπτύσσεται αργότερα και γρηγορότερα από τον

Χριστιανισμό γιατί ο τελευταίος χρειάστηκε οκτώ αιώνες για να εξελιχθεί σε πολιτική μορφή.<sup>48</sup>

Η σύγχρονη Δύση ακολούθησε το παράδειγμα του ιστορικού ισλαμικού κόσμου στο να απατείται από τους κατόχους των πολιτικών δυνάμεων, να ενεργούν υπό ένα πλαίσιο ηθικών νόμων. Αλλά όσο η σύγχρονη δύση εναρμόνισε το κοσμικό και το θρησκευτικό μόνο σε εθνικό επίπεδο, το διεθνές πεδίο ήταν ελεύθερο να ενεργεί υπό τις δυναμικές των πολιτικών δυνάμεων και της κοσμικής αγένειας. Αυτή η αποτυχία ήταν η αιτία της αλόγιστης βίας η οποία διεκδίκησε πάνω από 100 εκατομμύρια θύματα πολέμων τον εικοστό αιώνα. Η αναγνώριση της επικινδυνότητας της καθαρά κοσμικής πολιτικής οδήγησε στην δημιουργία των Ηνωμένων Εθνών.

Ο Safi έχει σωστά παρατηρήσει την ειρωνία ότι οι σύγχρονες μουσουλμανικές κοινωνίες έχουν ατυχώς ακολουθήσει μία παρόμοια πορεία στο να διαχωρίζουν το κοσμικό και το θρησκευτικό και τώρα βρίσκουν τους εαυτούς τους μπλεγμένους σε μία κρίση νομιμότητας. Αρκετά μουσουλμανικά καθεστώτα καθοδηγούνται από τη λογική της δύναμης και λειτουργούν έξω από το βασίλειο της ηθικής ορθότητας. Είναι ανησυχητικό να βλέπεις ότι αυτός ο διαχωρισμός έχει αντίκτυπο στα θρησκευτικής έμπνευσης κινήματα, τα οποία φαίνονται να υποκύπτουν στη λογική της δύναμης στην ετοιμότητά τους να υιοθετήσουν χωρίς ηθική συνείδηση -ακόμα και ανήθικες- στρατηγικές στον αγώνα τους ενάντια στην πολιτική διαφθορά και καταπίεση.<sup>49</sup>

---

48 Georg W. H. Hegel, *Φιλοσοφία της Ιστορίας* (Νέα Υόρκη: Dove Books, 1956), σ. 109.

49 Louay Safi, «Η Δημιουργική Αποστολή των Μουσουλμανικών Μειονοτήτων στη Δύση: Συνθέτοντας το Ήθος του Ισλάμ και Μοντερνισμού», ένα άρθρο του συνεδρίου το οποίο παρουσιάστηκε στο Πανεπιστήμιο του Γουέστμινστερ, Λονδίνο, Μ. Βρετανία, 21 Φεβρουαρίου 2004: [http://insight.org/articles/Current/M\\_uslimMinorities.htm](http://insight.org/articles/Current/M_uslimMinorities.htm)

### III. Εμποδια στη σωστη συλλογιστική

Η κορανική έμφαση στο να συλλογίζεται πάνω στο *ayat*, υπογραμμίζεται επίσης από ένα σετ καθοδηγητικών γραμμών για να εξασφαλιστεί ένα σωστό αποτέλεσμα από τον συλλογισμό και τη σκέψη πάνω σε αυτές. Έτσι, το κείμενο τραβάει την προσοχή σε μία σειρά από εξαιρέσεις και παράγοντες που μπαίνουν εμπόδιο στην ορθή λειτουργία της νόησης:

(1) Επιδίωξη του καπριτσιού (*hawa*) η οποία μπορεί να αποτελείται από αγάπη, μίσος, στόμφο και προκατάληψη που συγχέουν την αμεροληψία και την ορθή κρίση: «Έχετε δει (τη δύσκολη θέση του) αυτόν που πήρε για θεό τη δική του μάταιη επιθυμία (*hawa*) και ο Θεός τον άφησε να περιπλανάται;»<sup>50</sup> «Και αν ακολουθήσεις τις επιθυμίες τους αφού η γνώση έχει επέλθει σε σένα, δεν θα βρεις κανέναν βοηθό ή φρουρό στον Θεό.»<sup>51</sup> Η επιλογή βρίσκεται μεταξύ δύο εναλλακτικών: καπρίτσιο (*hawa*) και καθοδήγηση (*huda*). Το πρώτο προφανώς συγχίζει την προσπάθεια κάποιου να επιτύχει το δεύτερο.

(2) Επιδίωξη της εικασίας μπροστά στη βεβαιότητα: «Και βέβαια η εικασία (*al-Zann*) δεν ωφελεί σε κάτι μπροστά στην αλήθεια (*al-Haqq*).»<sup>52</sup> «Και μην παίρνεις θέση για αυτό που δεν γνωρίζεις (*‘Ilm*), σίγουρα η ακοή, η όραση και η καρδιά είναι όλα υπεύθυνα.»<sup>53</sup> Η γνώση και η αλήθεια βρίσκονται σε αντιδιαστολή σε σχέση με την επιδίωξη του *Zann*. Σημειώστε ότι το κείμενο λέει ότι κάποιος δεν θα πρέπει να ακολουθεί το *Zann*, έως ότου αυτό καθιερωθεί και ανυψωθεί στο επίπεδο του *‘Ilm*. Δεν λέει ότι κάποιος θα πρέπει να αποφύγει εντελώς το *Zann*. Σε κάποιο άλλο μέρος το *Zann* πραγματοποιείται πλάι στο *hawa* ή σε «αυτό

50 Surah al-Jathiyah, 45:23.

51 Surah al-Baqarah, 2:120, βλέπε επίσης Surah al-Qasas, 28:50, Surah al-Kahf, 18:28.

52 Surah Yunus, 10:36.

53 Surah al-Isra', 17:36.

το οποίο εκείνοι επιθυμούν».<sup>54</sup> Αυτό το είδος του *Zann* είναι αυτό που εννοείται. Η γνώση καθιερώνεται με την αισθητική αντίληψη, η οποία συχνά αρχίζει με ένα μέτρο εικασίας και αμφιβολίας, που όμως επιβεβαιώνεται από το φως της λογικής και της πεποίθησης. Ορισμένοι σχολιαστές υποστηρίζουν ότι το κύριο πλαίσιο αυτής της κατευθυντήριας γραμμής είναι η θρησκεία: έτσι λέγεται ότι δεν πρέπει να παίρνει κανείς εικασιακές θέσεις σε θέματα πεποιθήσεων. Ως προς την επιστημονική διερεύνηση και την αναζήτηση της γνώσης, το *Zann* ούτε αποθαρρύνεται, ούτε μπορεί να αποφευχθεί.<sup>55</sup>

Ο απόλυτος σκοπός αυτής της δέσμευσης είναι να επιτευχθεί η αλήθεια. Με το που η αλήθεια επιτευχθεί, τότε κάποιος πρέπει να δεσμευτεί σε αυτήν και να την παρατηρήσει: «Οπότε, τι βρίσκεται πέρα από την αλήθεια - εκτός από την παραπλάνηση;»<sup>56</sup> «Και ο λόγος του Κυρίου σας τελειώνει με αλήθεια και με δικαιοσύνη. Δεν πρέπει να υπάρξει καμία αλλαγή στον λόγο Του.»<sup>57</sup>

(3) Τυφλή μίμηση των άλλων: Η σωστή εξάσκηση της λογικής στο Ισλάμ συνδέεται με την προσωπική πεποίθηση σε αντίθεση με την αδιάκριτη παρακολούθηση άλλων, ιερά έθιμα και προηγούμενα. Αυτά πρέπει να κριθούν υπό το φως της λογικής και να εγκαταλειφθούν αν αποδειχθούν αποκλίνοντα και παραπλανητικά: Ο παραπλανημένος θα πει, όπως μας λέει το Κοράνι: «Όχι! Θα ακολουθήσουμε τους τρόπους των πατέρων μας! Τι; Παρόλο που οι πατέρες τους δεν είχαν σοφία και καθοδήγηση;»<sup>58</sup> Αυτή ήταν η απάντηση την οποία ο προφήτης Αβραάμ και άλλοι μεγάλοι προφύτες δέχθηκαν από τους επικριτές τους, αλλά το κείμενο απευθύνεται σε αυτούς ξανά και ξανά ότι «Όντως, εσύ

54 Surah al-Najm, 53:23.

55 Πρβ., M. H. Kamali, «Ισλάμ, Λογική και Επιστήμη» στο *Ισλάμ και Επιστήμη*, (2003), τόμος 1, νο. 2, σ. 126f, βλέπε επίσης Mehdi Golshani, «Φιλοσοφία της Επιστήμης από την Κορανική Οπτική» στο *Προς την Ισλαμοποίηση των Αρχών* (Herndon: Διεθνές Ινστιτούτο της Ισλαμικής Σκέψης, 1989), σ. 73f.

56 Surah Yunus, 10:32.

57 Surah al-An'am, 6:115.

58 Surah al-Baqarah, 2:170, βλέπε επίσης Surah al-Ma'idah, 5:104.

και οι πρόγονοί σου έχετε προφανώς παραστρατήσει!»<sup>59</sup> Όπως θα αναπτύξουμε επί του παρόντος, η αδιάκριτη μίμηση των άλλων θεωρείται ευρέως ως η μοναδική πιο επιζήμια αιτία της παρακμής της δημιουργικής σκέψης μεταξύ των Μουσουλμάνων.

(4) Καταπιεστική Δικτατορία: Το Κοράνι αναλαμβάνει να επιβληθεί στους αλαζόνες δικτάτορες και στους υποστηρικτές και ακόλουθούς τους. Εξ ου και η παράκληση όσων λένε «Ω, ο Συντηρητής μας! Ιδού, δώσαμε προσοχή στους ηγέτες μας και τους μεγάλους άντρες μας, και αυτοί είναι που μας παρέσυραν από το σωστό μονοπάτι!»<sup>60</sup>, δεν θα πρέπει να λάβουν χάρη. Σε πολλά άλλα σημεία το κείμενο καταγγέλλει τον Φαραώ και τον Qarun για τους καταπιεστικούς τρόπους τους οι οποίοι παρέσυραν τον λαό τους απορρίπτοντας την καθοδήγηση που τους μεταφέρθηκε.<sup>61</sup>

#### **IV. Η παρακμη της κριτικής σκεψης**

Δεν θα αναπολήσω την καλά τεκμηριωμένη ιστορία ότι οι μουσουλμάνοι στοχαστές ήταν πρωτοπόροι στο να δημιουργούν νέα γνώση. Λόγω της επίδρασης του Κορανίου, σε αντίθεση με τους Έλληνες που διέπρεψαν στη συμπερασματική μέθοδο αιτιολογίας και λογικής, οι μουσουλμάνοι επιστήμονες διακρίθηκαν σε επαγωγικές και πειραματικές προσεγγίσεις στην επιστημονική έρευνα. Οι επανειλημμένες επικλήσεις του Κορανίου στην ανακάλυψη της αλήθειας, στην απόκτηση της γνώσης και στη διερεύνηση του παρατηρήσιμου κόσμου παρείχαν ηθικά και πνευματικά κίνητρα στην επιστημονική δημιουργικότητα. Η χρυσή εποχή της μουσουλμανικής επιστήμης ξεκίνησε περίπου το 700 μ.Χ. και κράτησε περίπου ως το 1350 μ.Χ. Μεγάλοι στοχαστές

59 Surah al-Anbiya', 21:54, Surah al-A'raf, 7:71.

60 Surah al-Ahzab, 33:67.

61 Surah al-Ankabut, 29:39.

όπως ο Ibn Sina, Jabir ibn Hayyan, Abu Bakr Zakarriya al-Razi, Abu Rayhan al-Bayruni, Ibn al-Nafis al-Dimashqi, al-Khawarizmi, και πολλοί άλλοι άφησαν μία πλούσια κληρονομιά συμβολής στις επιστήμες όπως στην ανατομία, τη φαρμακευτική, τα μαθηματικά, την αστρονομία, τη χημεία, την οπτική, κ.λ.π.<sup>62</sup> Ανάμεσα στις μουσουλμανικές κοινωνίες της εποχής τους, τα γλωσσικά και άλλα ανθρωπογενή σημάδια και σύμβολα στις επίσημες γλώσσες των επιστημών, της κειμενικής ανάλυσης, της αρχιτεκτονικής ή των μορφών τέχνης κάθε άλλο παρά παραμελήθηκαν. Μια εξαιρετικά εκλεπτυσμένη λογοτεχνική κουλτούρα και βιομηχανία βιβλίων, άνθισε σε άνευ προηγουμένου κλίμακα.<sup>63</sup> Στη λαϊκή φαντασία, το μελάνι των μορφωμένων ανθρώπων θεωρούνταν ιερό και η πένα θεωρήθηκε ως το πρώτο πράγμα που έφτιαξε ο Θεός. Έτσι, είναι δύσκολο να πούμε, για παράδειγμα, ποια από τα σημάδια εκείνης της εποχής, τα ανθρωπογενή ή τα φυσικά ήδη υπάρχοντα σημάδια, τράβηξαν περισσότερη προσοχή. Ο πολιτισμός και η φύση σε μια υγιή συμβιωτική σχέση αντικατοπτρίστηκαν, για παράδειγμα, στη φιλική προς τη φύση ισλαμική αρχιτεκτονική της εποχής.<sup>64</sup>

Μετά τον δέκατο τέταρτο αιώνα, η κριτική σκέψη ξεκίνησε να παρακμάζει στον ισλαμικό κόσμο λόγω μιας πληθώρας παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της εισβολής των Μογγόλων, την ήττα των Μουσουλμάνων Αράβων στην Ισπανία και τις συνεχόμενες σταυροφορίες, την κατάρρευση του Οθωμανικού Χαλιφάτου και την επακόλουθη επίθεση της αποικιοκρατίας. Ως αποτέλεσμα, η δημιουργική παρόρμηση της ισλαμικής σκέψης υπέστη αναποδιές. Οι Μουσουλμάνοι αντιμετώπιζαν επίσης

62 Πρβ. Ishfaq Ahmad, «Η Κουλτούρα Έρευνας και Ανάπτυξης στον Ισλαμικό Κόσμο: Προβλήματα του Σήμερα και του Παρελθόντος και Μελλοντικές Κατευθύνσεις» στον Abu Bakr Abdul Majeed et al. (eds), *Νέα Γνώση, Έρευνα και Ανάπτυξη στον Ισλαμικό Κόσμο* (Κουάλα Λουμπούρ: Ινστιτούτο της Ισλαμικής Κατανόησης, Μαλαισία, 2004), σ.14-15.

63 Ziauddin Sardar, *Ισλάμ, Μεταμοντερνισμός και άλλα Χαρακτηριστικά: Ένας Αναγνώστης του Ziauddin Sardar* (Λονδίνο, Pluto Press, 2003).

64 Seyyed Hossein Nasr, *Το Παραδοσιακό Ισλάμ στον Μοντέρνο Κόσμο* (Kegan Paul International: 1990).

πολλά εσωτερικά προβλήματα, συμπεριλαμβανομένης της αποξένωσης φιλοσόφων, επιστημόνων και στοχαστών από τους θεολόγους, θρησκευτικές διαμάχες και την επικράτηση του διανοητικού συντηρητισμού και του *taqlid* (μίμηση προηγούμενης εξουσίας). Η φιλοσοφία και οι επιστήμες υπέπεσαν σε μία ταχεία παρακμή ενώ επικράτησαν πιο άκαμπτες μορφές διδασκαλίας και πιο στενά προγράμματα σπουδών. Υποστηρίχθηκε ότι η ορθοδοξία απειλούταν και ότι υπήρχε ανάγκη να περιορίσουν τους στοχαστές για να υπερασπιστούν τη θρησκεία. Το γεωγραφικό πλάτος και η ποικιλομορφία του λόγου που διεύρυνε το πεδίο των θρησκευτικών επιστημών, το *kalam*, το *tafsir*, το *hadith* και το *fiqh* έκαναν στην άκρη για τα πιο στενά κριτήρια του *kufi*, του *bid'ah* και του *taqlid* και το λεγόμενο κλείσιμο της πόρτας του *ijtihad* (*sadd bab al-ijtihad*).<sup>65</sup>

Πιο πρόσφατα, μία συγκεκριμένη κατάχρηση της ισλαμικής εξουσίας η οποία λειτουργούσε υπό ενανδογματικό ριζοσπαστισμό, έχει επιδεινώσει την παρακμή της δημιουργικής σκέψης μεταξύ των Μουσουλμάνων. Την κατάσταση δεν βοηθά η επικράτηση της παθητικότητας στη λαϊκή κουλτούρα όσον αφορά τις δογματικές υπερβολές αυτών των ένθερμων υποστηρικτών του *taqlid*. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της νοοτροπίας είναι μια ορισμένη άγνοια της ουσιαστικής παρόρμησης του Κορανίου στη δημιουργική σκέψη. Ο Malek Bennabi το έθεσε συνοπτικά, ότι η κρίση ενός πολιτισμού και μιας κοινωνίας σε ένα κρίσιμο σημείο της ιστορίας του «δεν είναι η σπανιότητα των υλικών αντικειμένων του, αλλά η φτώχεια των ιδεών του».<sup>66</sup>

---

65 Δες για συζήτηση Oliver Leaman «Ιδρυματοποιώντας την Κουλτούρα της Έρευνας και Ανάπτυξης στον Ισλαμικό και τον Μη Ισλαμικό Κόσμο: Μία Συγκριτική Οπτική» στον Abu Bakr Majeed, (ed) *Νέα Γνώση*, σ. 50-51.

66 Malek Bennabi, *Intaj al-Mustashriqin*, σ. 26.



## V. Και τι γίνεται με το *ijtihad*

Η κορανική απήχηση στη λογική σκέψη και την έρευνα δεν περιορίζεται από την μεθοδολογία του *ijtihad*. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει καθαρό κείμενο που να αναφέρεται στο *ijtihad* στο Κοράνι. Το *ijtihad* ως σύλληψη προέρχεται από το *hadith* του Προφήτη, την πρακτική και το προηγούμενο των Συντρόφων. Η μεθοδολογία του *ijtihad* η οποία είναι το βασικό θέμα της επιστήμης των πηγών των νόμων (δηλ. *usul al-fiqh*), είναι η ίδια ένα προϊόν του *ijtihad*. Φαίνεται ότι ο Προφήτης είδε επίσης το *ijtihad* ως μία δημιουργική παρόρμηση, αντί να εμπλέκεται στις τεχνικές λεπτομέρειες του νομικού συλλογισμού - όπως το *usul al-fiqh* αργότερα αναπτύχθηκε σε αφθονία. Όταν ο Προφήτης μίλησε για το *ijtihad* ή όταν ενέκρινε την εφαρμογή του, φάνηκε να το έχει κάνει σε όρους *ijtihad* μέσω δημιουργικής σκέψης.

Θα παραδεχόταν κανείς εύκολα ότι η επιβολή περιορισμών στη σκέψη, ακόμη κι αν αυτό ήταν δυνατό, από πολιτισμούς και νομικές παραδόσεις, θα μπορούσε να είναι υπερβολική, οπότε θα ήταν επιρρεπής στο να αποκτήσει αρνητικές διαστάσεις. Από την άλλη, κανείς δεν θα υποστήριζε την ελεύθερη σκέψη που δεν περιορίζεται από κάποιου είδους προσανατολισμό σε στόχο και αξίες. Ακόμη και η ίδια η διαδικασία της δημιουργικής σκέψης, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, είναι μια δεξιότητα που θα μπορούσε να μαθευτεί και να τελειοποιηθεί σταδιακά για να την κατευθύνει σε παραγωγικούς δρόμους. Η φιλελεύθερη παράδοση της Δύσης τείνει να επιβάλλει ελάχιστους περιορισμούς στη σκέψη, ενώ το Ισλάμ τείνει να υιοθετεί μία πιο καθοδηγούμενη προσέγγιση στη δημιουργική λογική. Τόσο η ισλαμική όσο και η δυτική παράδοση αναγνωρίζουν την αυθεντία της λογικής ως κριτήριο κρίσης, ωστόσο η φιλελεύθερη παράδοση, σε αντίθεση με το Ισλάμ, έχει απομονώσει την πνευματικότητα και την πίστη από το εύρος της επιστημονικής ορθολογικότητας.

Παρόλα αυτά, η μεθοδολογία του *ijtihād* έχει επηρεαστεί κατά την πορεία του χρόνου από μία πληθώρα παραγόντων, συμπεριλαμβανομένου του πολιτικού κλίματος, της αλλαγής του χαλιφάτου (*khilafah*) σε μοναρχία (*mulk*), της ελληνιστικής σκέψης σε σχέση με την αναλογία (*qiyas*) και των συλλογιστικών του εξαρτημάτων, και του ρήγματος μεταξύ του 'ulama' και των κυβερνώντων αρχών.<sup>67</sup> Το *usul al-fiqh* και η προτεινόμενη του μεθοδολογία ακολούθησε μια δύσκολη πορεία και μπλέχτηκε σε τεχνικά θέματα που είχαν δυσμενείς συνέπειες για το *ijtihād*. Αυτό που χρειάζεται αυτήν τη στιγμή είναι να ανακτήσουμε την αγνότητα αυτής της ζωτικής σύλληψης, να κάνουμε το *ijtihād* το πρωταρχικό μας όργανο για την αυθεντικότητα και την υγιή προσαρμογή, αλλά και να αναθεωρήσουμε και να μεταρρυθμίσουμε ορισμένες πτυχές της ίδιας της θεωρίας του *ijtihād* που δεν ανταποκρίνονται πλέον στις επικρατούσες συνθήκες και προκλήσεις της εποχής μας.

Έχω συζητήσει σε άλλο σημείο τη θεωρία του *ijtihād* και τα σχετικά του θέματα και ο χώρος εδώ δεν επιτρέπει την αφοσίωση σε λεπτομέρειες.<sup>68</sup> Όμως, κλείνω αυτόν τον τομέα συνιστώντας, παρόλα αυτά συνοπτικά, ότι η συμβατική θεωρία του *ijtihād* πρέπει να αναθεωρηθεί και να μεταρρυθμιστεί με σεβασμό στην ανάγκη 1) να αναγνωριστεί η αξία του συλλογικού και συμβουλευτικού *ijtihād* (*ijtihād jama'i*) πλάι πλάι με αυτήν του *ijtihād* από μεμονωμένους μελετητές, και 2) να επιτραπεί στους ειδικούς σε άλλους τομείς, όπως στις επιστήμες, στα οικονομικά, και στην ιατρική να διεξάγουν το *ijtihād* στους αντίστοιχους τομείς τους, εάν είναι εξοπλισμένοι με επαρκή γνώση των πηγών των στοιχείων του Ισλάμ. Εναλλακτικά μπορούν να καθίσουν μαζί, ή να ζητήσουν συμβουλές από αυτούς που έμαθαν στη Shari'ah.

67 Βλέπε για λεπτομέρειες Mohammad Hashim Kamali, «Θέματα στην Κατανόηση του Jihad και Ijtihad» στο *Ισλαμικές Σπουδές*, 41 (2002), σ. 623ff.

68 Υπάρχει ένα κεφάλαιο για το *ijtihād* στο M. H. Kamali, *Αρχές της Ισλαμικής Νομικής Επιστήμης*, 3<sup>η</sup> έκδοση, (Κέμπριτζ: Islamic Texts Society, 1991, 2003). Βλέπε επίσης το άρθρο μου «Θέματα στην Κατανόηση του Jihad και Ijtihad» στο *Ισλαμικές Σπουδές*, 41 (2002), σ. 617-635 και «Θέματα στη Νομική Θεωρία και Usul και Προοπτικές για Μεταρρύθμιση» στο *Ισλαμικές Σπουδές*, 40 (2001), σ. 1-21.

Το *ijtihad* έχει χρησιμοποιηθεί συχνά στο παρελθόν ως όργανο ποικιλίας και ασυμφωνίας παρά ως ενότητας και συναίνεσης. Ενώ η διαφωνία πρέπει βεβαίως να επιτρέπεται κατ' αρχήν, υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη σήμερα για ενότητα και συναίνεση. Οι μελετητές και οι μορφωμένοι φορείς μάλλον δεν θα πρέπει να ενθαρρύνουν την υπερβολική ενασχόληση με την ποικιλομορφία σχολών και αιρέσεων, αλλά να προσπαθήσουν να βρουν τρόπους που θα βοηθούσαν να κλείσουν το χάσμα μεταξύ τους και να ενθαρρύνουν την ενότητα στις θεμελιώδεις αρχές. Αυτό μπορεί να απαιτεί κατευθυντήριες γραμμές πολιτικής για διαφορετικά περιβάλλοντα και χώρες και, αν όντως ισχύει, αυτό θα πρέπει να αντικατοπτρίζεται στις προσεγγίσεις μας στο *ijtihad*. Συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές μπορούν να μας παρέχουν και οι στοχαστές και οι αρχηγοί, για να ερεθίσουν προσανατολισμένο στη συναίνεση *ijtihad*, στις τάξεις των δικαστικών και νομοθετικών συνελεύσεων.

Το *ijtihad* στο παρελθόν έχει συλληφθεί βασικά ως νομική έννοια και μεθοδολογία. Η κατανόησή μας για τις πηγές των στοιχείων στο *ijtihad* δεν προσδιορίζουν ένα τέτοιο πλαίσιο για το *ijtihad*. Αντιθέτως, σκεφτόμαστε την αρχική αντίληψη του *ijtihad* ως μια φόρμουλα επίλυσης προβλημάτων για ζητήματα και προκλήσεις που αντιμετωπίζουν ατομικά οι Μουσουλμάνοι και η μουσουλμανική κοινότητα. Αυτό θα επιβεβαίωνε την άποψή μας για την ανάγκη να διευρυνθεί το εύρος του *ijtihad* σε άλλους κλάδους πέρα από το πλαίσιο του *fiqh* και του *usul al-fiqh*.<sup>69</sup>

Σύμφωνα με ένα νομικό αξίωμα της ισλαμικής νομολογίας, δεν θα πρέπει να υπάρχει *ijtihad* με την παρουσία ενός σαφούς κειμένου του Κορανίου και του *hadith* (*la ijtihad ma' al-nass*). Αυτό το αξίωμα θα πρέπει επίσης να αναθεωρηθεί. Αυτό συμβαίνει λόγω της πιθανότητας το κείμενο στην ερώτηση να μπορεί τώρα

---

69 Ο παρών συγγραφέας έχει αναπτύξει έναν νέο ορισμό για το *ijtihad* στο έργο του *Νόμος Shari'ah: Μία Εισαγωγή*. (Οξφόρδη: Εκδόσεις Oneworld, 2008), σ. 165.

να ειδωθεί κάτω από διαφορετικό φως και να του δωθεί μία νέα απόδοση σε ένα διαφορετικό πλαίσιο. Αυτό που λέμε, είναι ότι νόμιμο κείμενο ίσως χρειάζεται να κατανοηθεί πρώτα ώστε το ίδιο να περιλαμβάνει το *ijtihad*. Ως εκ τούτου, το *ijtihad* δεν μπορεί να αποκλειστεί εάν μπορούσε εξαρχής να προωθήσει μια νέα κατανόηση του κειμένου.

Η επίμονη παρακμή της κριτικής λογικής μεταξύ των Μουσουλμάνων οφείλεται εν μέρει στην αντίληψη ότι η άσκηση προσωπικής κρίσης και *ijti* είχε σταματήσει με τα εποχικά έργα των νομολόγων και των ιμάμηδων του παρελθόντος. Σε αυτό προστίθεται η επικρατούσα νοοτροπία ότι ένας Μουσουλμάνος πρέπει να ακολουθήσει τη μία ή την άλλη από τις καθιερωμένες σχολές σκέψης και να εγκαταλείψει την κρίση του για χάρη των ερμηνειών των προηγούμενων αιώνων των οποίων οι δημιουργοί δεν μπορούσαν να αντιληφθούν τις ανάγκες των Μουσουλμάνων του εικοστού πρώτου αιώνα. Μέχρι το 1500 περίπου, το ανεξάρτητο *ijtihad* επέτρεπε στους Μουσουλμάνους και τις μουσουλμανικές κοινωνίες να προσαρμόζονται συνεχώς ενόψει των μεταβαλλόμενων κοινωνικών συνθηκών και των νέων εξελίξεων στη γνώση. Δυστυχώς, καθώς ο μουσουλμανικός πολιτισμός άρχισε να αποδυναμώνεται πριν από περίπου τέσσερις αιώνες μπροστά στη δυτική εξέλιξη, οι Μουσουλμάνοι άρχισαν να υιοθετούν μια πιο συντηρητική στάση προσπαθώντας να διατηρήσουν τις παραδοσιακές αξίες και θεσμούς. Ως αποτέλεσμα, οι μουσουλμάνοι στοχαστές άρχισαν να βλέπουν αρνητικά την καινοτομία και την προσαρμοστικότητα. Παρά τη ρητορική και τη συμβολική μορφή των νεοριζοσπαστών οι οποίοι τείνουν να κυριαρχούν στο κοινό των Μουσουλμάνων, το πνεύμα του Ισλάμ συχνά λείπει εμφανώς από τις προσπάθειές τους, ενώ περισσότερο από ποτέ χρειάζεται *ijtihad* όσον αφορά τις γυναίκες, την εκπαίδευση, την καλή διακυβέρνηση και τις οικονομικές εξελίξεις.

## VI. Μετα - διαφωτισμική κοσμικότητα

Ο επιστημονικός ορθολογισμός ουσιαστικά μειώνει τη νοημοσύνη στο επίπεδο της νευρωνικής χημείας, όπου τα νοητικά και συμπεριφορικά φαινόμενα κατανοούνται απλώς ως εκδηλώσεις φυσικών διεργασιών. Τείνει να στερεί από τον άνθρωπο τις ευγενέστερες πλευρές του (πίστη, αγάπη, ομορφιά), διαχωρίζει την ψυχή από το σώμα και το αισθητήριο από το κατανοητό. Στον τομέα της οικονομίας, ο άνθρωπος είναι απλώς παραγωγός και καταναλωτής αγαθών και υποκινείται αποκλειστικά από το ατομικό του συμφέρον. Αυτό έρχεται επίσης σε αντίθεση με την ισλαμική οπτική που βλέπει στον άνθρωπο την ηθική και την υπερβατική πίστη.

Αυτή η φυσιοκρατική ανάλυση της νοημοσύνης θεωρείται τώρα όλο και περισσότερο εννοιολογικά ανεπαρκής. Το πραγματικό ερώτημα είναι αν μπορεί κανείς να δεχθεί κάποια ανθρώπινη διάσταση που είναι αυτόνομη και μη αναγώγιμη σε μια φυσική μάζα, Στη φράση του Μοράβια «μπορεί κανείς να υποθέσει κάτι που υπάρχει και ταυτόχρονα δεν είναι φυσικό; Η απόρριψη της ψυχής και τα επιτεύγματα που επιτυγχάνονται από τις βιοεπιστήμες και τις νευροεπιστήμες μας υποχρεώνουν να πιστεύουμε ότι ο άνθρωπος δεν είναι παρά σώμα;».<sup>70</sup> Πρόσφατα υπήρξαν προσπάθειες από κάποιους δημιουργικούς στοχαστές να επαναπροσδιορίσουν τις έννοιες της «λογικής» και της «ευφυΐας» σύμφωνα με αντιυλιστικές γραμμές, βασιζόμενοι στην εμπειρία παλαιότερων μη δυτικών παραδόσεων ή ακόμη και δημοφιλών λαϊκών αντιλήψεων.<sup>71</sup>

Η ισλαμική φιλοσοφία –που μελετά κυρίως στόχους, σε αντίθεση με την επιστήμη που μελετά κυρίως τα αίτια– βλέπει, σύμφωνα με την κορανική διδασκαλία, τον ρόλο των αντικειμένων και των γεγονότων ως σημάδια θεϊκής παρουσίας και δράσης. Η

70 Sergio Moravia, Το Αίνιγμα του Νου: *Το Πρόβλημα του Νου και του Σώματος στη Σύγχρονη Σκέψη*, μτφρ. S. Staton (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1995. Πρωτοεκδόθηκε στη Ρώμη το 1986), σ. 4-5.

71 Βλέπε για παράδειγμα, Howard Gardner, *Συγκρατημένη Νοημοσύνη: Πολλαπλή Νοημοσύνη για τον 21<sup>ο</sup> Αιώνα* (Νέα Υόρκη: Basic Books, 1999).

πίστη κατανοείται από τους Μουσουλμάνους όχι ως περιορισμός στην επιστήμη, αλλά ως θέα στον εμπλουτισμό και την τελειότητα.<sup>72</sup>

Οι ποικίλες οπτικές της δυτικής φιλοσοφίας και επιστημών βρίσκονται επίσης πίσω από τη δυτική απορία, για ποιον λόγο οι Μουσουλμάνοι δεν έχουν γίνει πιο εκκοσμικευμένοι. Αυτή η παράλογη υπόθεση οδήγησε στο παρελθόν σε λανθασμένες εκτιμήσεις για το Ισλάμ και συνεχίζει να ενθαρρύνει την πραγματική παρανόηση σχετικά με την πραγματική φύση της ισλαμικής θρησκείας και πνευματικών παραδόσεων. Η παρεξήγηση δυστυχώς δεν είναι μοναδική στους δυτικούς. Γιατί η πλειοψηφία των Μουσουλμάνων σήμερα είναι επίσης θλιβερά απληροφόρητη για το βάθος και το εύρος της πλούσιας κληρονομιάς τους σχετικά με την αυθεντική εγκυρότητα της λογικής. Οι σκεπτόμενοι Μουσουλμάνοι θα πρέπει να εργαστούν για να δικαιώσουν τη συμβιωτική σχέση πίστης και λογικής στη θρησκεία τους και να τη δουν ως πηγή εμπλουτισμού και συνεισφοράς του Ισλάμ στην ανθρώπινη κατανόηση και πολιτισμό.

## VII. Καταληξη

Αυτό το σύγγραμμα προώθησε μια κορανική προοπτική στη σκέψη, η οποία στις κρίσιμες και στοχευμένες διαστάσεις της, παρέχει ένα σύνολο κατευθυντήριων γραμμών που διασφαλίζουν την καθαρότητα και τον σκοπό της, από αρνητικές μειωτικές επιρροές.

Οι κατευθυντήριες γραμμές που παρέχονται είναι επίσης πλούσιες στο να προωθούν μία πνευματική διάσταση με την κατανόηση ότι η σκέψη που δεν βασίζεται στην ηθική και την πίστη μπορεί να χάσει την κατεύθυνση και τον σκοπό της και μπορεί

---

72 Βλέπε για λεπτομέρειες, Roger Garudy, «Ο Ισολογισμός της Δυτικής Φιλοσοφίας σε Αυτόν τον Αιώνα», στο *Προς τον Ισλαμισμό της Πειθαρχίας*, (Herndon: Διεθνές Ινστιτούτο της Ισλαμικής Σκέψης, 1989), σ. 399f.

ακόμη και να γίνει επιβλαβής για την ανθρώπινη ευημερία. Από την πλεονεκτική θέση του Κορανιού, οι επιστήμες της φύσης θα έπρεπε να είναι το κλειδί για τη γνώση των σημείων του Θεού στο σύμπαν. Γιατί αυτό μπορεί να είναι καθοριστικό για την επίλυση των ατομικών και κοινωνικών προβλημάτων χωρίς να διακόπτεται η κοσμική τάξη και η ανθρώπινη ζωή στη Γη. Η κατάφωρη παραβίαση των ηθικών αξιών στην επιστήμη έχει αποδυναμώσει το αίσθημα ευθύνης των επιστημόνων και έχει συμβάλει στην υποβάθμιση της ανθρώπινης κατάστασης στον πλανήτη, και έχει φέρει άνευ προηγουμένου περιβαλλοντική υποβάθμιση.

Από τη στιγμή που ο στοχασμός είναι μία δεξιότητα η οποία μπορεί να εξελιχθεί με ατομική προσπάθεια και εξάσκηση, επιδέχεται καθοδήγησης, στέρησης και εμπλουτισμού.

Τα πανεπιστήμια και τα ιδρύματα μάθησης στις μουσουλμανικές χώρες έχουν μία γενικότερη έλλειψη πόρων, και όσα ακόμα έχουν τα μέσα αδυνατούν, εις βάρος τους, να καλλιεργήσουν την κουλτούρα της κριτικής σκέψης, της ανάγνωσης και της έρευνας μεταξύ των μαθητών και των μελετητών τους. Τα κέντρα υψηλότερης εκπαίδευσης θα έκαναν καλά να εγκαθιδρύνουν μια νέα τάξη σχέσεων μεταξύ των φυσικών και ανθρωπιστικών επιστημών, και μεταξύ όλων των πεδίων της γνώσης και της ανθρώπινης ευημερίας, καθώς και των δρόμων οφέλους για την κοινωνία. Το σημερινό εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει να αξιολογηθεί προκειμένου να ενσταλάξει τη δημιουργική σκέψη και το εύρος του οράματος ανάμεσα στους μαθητές και τους μελετητές, το οποίο είναι ενημερωμένο από την αλληλεπίδραση των διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Αυτό θα μπορούσε να γίνει, όπως πρότεινε κάποιος παρατηρητής, «με το να προσθέσουμε επαρκή αριθμό μαθημάτων για τις ανθρωπιστικές επιστήμες, στα προγράμματα σπουδών των επιστημών και της μηχανικής, διεπιστημονική αλληλεπίδραση και συνεργασία.»<sup>73</sup> Το

---

73 Mehdi Golsahni, «Από τη Γνώση στη Σοφία: Μία Κορανική Προοπτική» στο *Ισλαμικές Σπουδές*, 44 (2005), σ.13.

βασικό χαρακτηριστικό των ανθρωπιστικών επιστημών, από την ισλαμική οπτική, είναι ότι δεν είναι ελεύθερες αξιών και πρέπει να ενσωματωθούν στο αξιακό σύστημα του Ισλάμ το οποίο είναι ενημερωμένο από την ηθική και ανθρώπινη διάσταση των αξιών.

Το σημειωτικό περιεχόμενο και τα εργαλεία του, διαπερνούν αναρίθμητα πεδία όπως η λογική, η γλωσσολογία, η γραμματική, η γνώση, η φιλοσοφία, η ανθρωπολογία, οι φυσικές επιστήμες, απλά για να ονοματίσουμε κάποιες. Το έργο των μουσουλμάνων μελετητών που δεν υπολείπεται της σημειωτικής ανάλυσης με την αυστηρότερη έννοια, θα μπορούσε να επισημανθεί και να ενσωματωθεί σε μια κοινή συζήτηση. Αυτό δεν είναι κάτι το τραβηγμένο δεδομένου ότι ακόμη και η «σημειωτική» ως μια ολοκληρωμένη σύγχρονη επιστήμη, ανεξάρτητη από τη φιλοσοφία και τη γλωσσολογία είναι και η ίδια πρόσφατη. Η «Γνωσιακή Σημειωτική», για παράδειγμα, ένας τομέας που προσπαθεί να μειώσει το χάσμα μεταξύ της επιστήμης και των ανθρωπιστικών επιστημών, εμφανίστηκε μόλις τη δεκαετία του 1990.<sup>74</sup>

Θα ήταν ειρωνία παρόλα αυτά να σημειώσουμε, ότι η συντηρητική πλειοψηφία των Μουσουλμάνων συνηθίζουν να διαβάζουν από ρουτίνα το Κοράνι, κάτι που είναι προφανώς κενό και χωρίς σκέψη. Το Κοράνι συνήθως διαβάζεται, αποθηκεύεται στη μνήμη, και αναφέρεται για την πνευματική του αξία και όχι για την πνευματική διέγερση και εμπλουτισμό. Είναι γεγονός ότι δεν είναι αυτή η συμβουλή που κάποιοι αποκτά από το ίδιο το Κοράνι. Ο al-Qaradawi έχει ορθώς παρατηρήσει σε σχέση με τις σύγχρονες πραγματικότητες της δημόσιας εκπαίδευσης στις μουσουλμανικές χώρες, ότι «το σύστημα βασίζεται στην απομνημόνευση και τη συσσώρευση περισσότερο από ό,τι στην αντίληψη και την ανάλυση. Μία τυπική αδυναμία αυτής της μεθόδου είναι ότι ο απομνημονευτής ξεχνά με το που θα τελειώσουν οι εξετάσεις.

---

74 Βλέπε Martin Lings «Ο Συμβολισμός των Γραμμάτων της Αλφαβήτου», στο *Ένας Sufi Άγιος του Εικοστού Αιώνα: Shaikh Ahmad al-Alawi: Η Πνευματική του Κληρονομιά και Διαθήκη* (Κέμπριτζ: Islamic Texts Society, 1993).



Αλλά αν αυτό που μαθαίνεται είναι βασισμένο στην κατανόηση και την αντίληψη, η ουσία του θα παραμείνει στον νου και δεν θα είναι επιρρεπής στη λήθη τόσο γρήγορα.»<sup>75</sup> Αλλά το θέμα που θέτουμε εδώ είναι καλά εδραιωμένο και ξεκινά από την καθολική έμφαση που οι περισσότεροι εκπαιδευτική και νομοθέτες των παλαιών εποχών έχουν θέσει στη μελέτη των εγχειριδίων του Κορανιού, του *hadith* και του *fiqh*, δίνοντας συχνά προσοχή σε λέξεις και προτάσεις εις βάρος της αντίληψης και της ανάλυσης. Η βασική προσέγγιση των μελετών του Κορανιού έδωσε επομένως έμφαση στη σωστή προφορά και απομνημόνευση. Αυτό το επαναλαμβανόμενο σύστημα μάθησης ήταν ιδιαίτερα έντονο στο πλαίσιο της εκπαίδευσης των παιδιών, αν και δεν περιοριζόταν σε αυτό το πλαίσιο, καθώς άλλα και πιο προχωρημένα επίπεδα της ισλαμικής παιδείας είχαν επίσης την ίδια επιρροή.<sup>76</sup>

Παρά τη βαθιά επιρροή του Κορανιού στις σκέψεις, τα ήθη και τους πολιτισμούς των μουσουλμανικών ατόμων και κοινωνιών, η σκέψη από τη φύση της δεν προσφέρεται για κανένα προκαθορισμένο πλαίσιο και κατευθυντήρια γραμμή. Φαίνεται ότι το Κοράνι επιδιώκει επίσης μόνο να παρέχει σημεία και σημάνσεις στη σκέψη, αλλά η υποκειμενική και εγγενώς ατομική κλίση της σκέψης συχνά εμπνέεται από φαντασία και διορατικότητα η οποία δεν μπορεί να περιληφθεί σε ορισμούς και κατευθυντήριες γραμμές. Ένας δημιουργικός νους είναι μοναδικός εξ ιδιότητας, και η σκέψη που προέρχεται από ένα μορφωμένο και σωστό άτομο είναι ένα από τα μεγαλύτερα δώρα της δημιουργίας που μπορεί να ταιριάξει στην περιγραφή του θείου παραδείγματος, ή *ayah*, του Θεού στη γη.

Παραμένει να προστεθεί παρόλα αυτά, ότι η σκέψη με φαντασία έχει επίσης πυροδοτηθεί από πηγές και επιρροές μεταξύ μεγάλων στοχαστών, προερχόμενων από άλλες κουλτούρες και παραδόσεις – όπως ακριβώς σημειώνουμε ότι οι μεγάλοι

75 Yusuf al-Qaradawi, *Fiqh al-Awlawiyat*, σ. 68.

76 Πρβ. Al-Ahwani, *Al-Tarbiyah fi al-Islam*, σ. 189.

στοχαστές της ιστορίας αναδύθηκαν σε όλες τις περιοχές, τις κουλτούρες και τις θρησκείες. Η ουσία αυτών των δηλώσεων υποστηρίζεται σε ένα γνωστό hadith στο οποίο ο Προφήτης συμβούλεψε τους Μουσουλμάνους να «αναζητούν γνώση, ακόμη και στην Κίνα», και σε ένα άλλο hadith ότι «η σοφία είναι η χαμένη ιδιοκτησία του πιστού. Τη δικαιούται όπου τη βρει». Η γνώση και η σοφία θα πρέπει λοιπόν να θεωρηθούν ως τα κοινά επιτεύγματα της ανθρωπότητας, προικισμένα και τοποθετημένα από τους εξέχοντες και δημιουργικούς στοχαστές της. Αυτό είναι επίσης γνωστό από το γεγονός ότι τα αποτελέσματα της δημιουργικής σκέψης συχνά μοιράζονται και βιώνονται πολύ πιο πέρα από γεωγραφικές τοποθεσίες και σύνορα – ίσως ακόμη περισσότερο στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Ελπίζεται ότι οι μεγάλοι στοχαστές και ηγέτες της ανθρωπότητας θα το κάνουν μέρος της ατζέντας και της δέσμευσής τους να περιορίσουν τις αποστάσεις και να χωρίσουν, ανάμεσα στις πνευματικές και πολιτιστικές παραδόσεις του κόσμου και να τις κάνουν φιλοδοξία στο αληθές όραμα του κοινού πεπρωμένου και της ευρύτερης ανθρωπίνης αδελφότητας στις συζητήσεις τους.



Αυτό το σύγγραμμα προώθησε μια κορανική προοπτική στη σκέψη, η οποία στις κρίσιμες και στοχευμένες διαστάσεις της, παρέχει ένα σύνολο κατευθυντήριων γραμμών που διασφαλίζουν την καθαρότητα και τον σκοπό της, από αρνητικές μειωτικές επιρροές.

Οι κατευθυντήριες γραμμές που παρέχονται είναι επίσης πλούσιες στο να προωθούν μία πνευματική διάσταση με την κατανόηση ότι η σκέψη που δεν βασίζεται στην ηθική και την πίστη μπορεί να χάσει την κατεύθυνση και τον σκοπό της και μπορεί ακόμη και να γίνει επιβλαβής για την ανθρώπινη ευημερία.

Η διατριβή προωθεί μία προοπτική στην κορανική αντίληψη της σκέψης, της λογικής και της κριτικής λογικής. Ξεκινάει με μία συζήτηση των θεϊκών σημαδιών, το *ayat*, και την εξέχουσα θέση που έχουν στην κορανική αντίληψη της σκέψης. Με αυτό να είναι το κύριο θέμα που διατρέχει ολόκληρη την παρούσα διατριβή, τα άλλα θέματα που θα συζητηθούν περιλαμβάνουν την αναγνώριση των πηγών γνώσης στο Κοράνι, παράγοντες που εμποδίζουν την ορθολογική σκέψη και ένα ιστορικό σκαρίφημα της χρυσής εποχής της επιστημονικής δημιουργικότητας και της τελικής παρακμής της. Ένα σύντομο απόσπασμα είναι επίσης αφιερωμένο στο *ijtihad* και πού αυτό χωράει στο σχήμα της ανάλυσής μας στη σκέψη, το οποίο ακολουθείται από μία μικρή σύγκριση της ισλαμικής με τη δυτική φιλοσοφική αντίληψη της λογικής.